Ö. BARTHA JÚLIA

AZ ANATÓLIAI TÖRÖKÖK TEMETKEZÉSI SZOKÁSAI

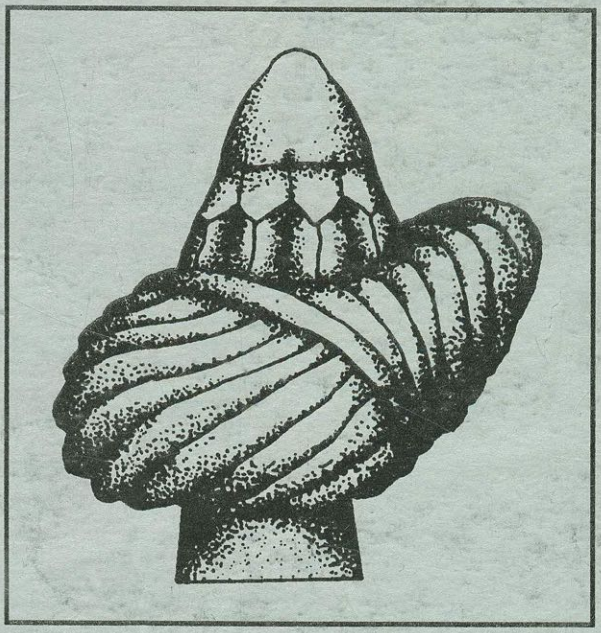

DEBRECEN, 1996

STUDIA FOLKLORISTICA ET ETHNOGRAPHICA
37

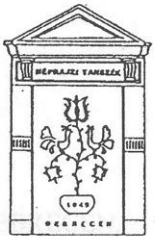

Ö. BARTHA JÚLIA

AZ ANATÓLIAI TÖRÖKÖK TEMETKEZÉSI SZOKÁSAI

DEBRECEN, 1996

STUDIA FOLKLORISTICA ET ETHNOGRAPHICA
37

A Kossuth Lajos Tudományegyetem
Néprajzi Tanszékének kiadványa

Szerkeszti:
UJVÁRY ZOLTÁN

A kiadást Karcag város Önkormányzata támogatta

A rajzokat *Hangyási Attila* készítette

ISBN 963 472 048 x
ISSN 0138-9882

Bevezető

A török halottkultusz irodalmának áttekintése nehéz feladat elé állítja a kutatót, mert időben és térben egymástól független munkákról adhatunk számot. A közös csupán az bennük, hogy a XIX. század közepétől induló etnológiai kutatások vetettek fényt a török népek szokásainak kutatására, egyáltalán a népélet vizsgálatára. Elsősorban azokban az országokban történt ilyen irányú munka, amelyek területén török eredetű etnokulturális csoport élt, vagy ahol a jelentős archeológiai feltárások eredményeinek értékeléséhez néprajzi párhuzamokra volt szükség. Bár a téma nagyszerű lehetőségeket kínált, mégsem adhatunk számot "nagy nemzetközi" irodalomról, aminek számtalan oka lehet, de talán a legnyomósabb érvként azt hozhatjuk fel, hogy a török népek lakta terület az utóbbi évszázadban sem volt a világ legnyugodtabb szeglete. A munka természetéből adódóan az etnolingvisztikai kutatások jóval előrehaladottabbak, mint a szokáskutatás.

Alapvető irodalomnak számít, alighanem az első a temetkezési szokások vizsgálatában Katanov, N. F. a Közép- és Kelet-Ázsia területén élő török törzsek temetkezési szokásairól szóló 1894-ben, Kazanban megjelent munkája.[1] *Közel fél évszázad elteltével 1947-ben újabb jelentős irodalom került a*

1 Katanov, N. F. 1894.

tudományos vérkeringésbe, immár török szerző tollából: Abdulkadır Inan az 1935-ben az Altaj és Sajan hegységben, Kiselev, S. V. által irányított 23 kurgan feltárásának leletei alapján írta meg a VII-IX. századi türk temetkezési szokásokat.[2] *Ugyancsak a retrospektív kutatás vonalába sorolható Ecsedy Ildikónak a VII. századi türk temetkezési szokásokról írott kitűnő tanulmánya,*[3] *amelyben a kínai források alapján vizsgálja a halotti tor illetve az állataldozat szokásának eredetét. Más aspektusból, a néphiedelmek oldaláról ad összefoglalót a török népek temetkezési szokásairól a lengyel származású Edward Tryjarski, 1991-ben a Varsóban megjelent munkája.*[4] *A halál ünnepeit, a halotti rítusok antropológiáját mutatja be Huntington, R. műve.*[5] *Az említett összefoglaló kötetekben az anatóliai törökség temetkezési szokásairól csupán hellyel-közzel kapunk információkat. Témánk szempontjából azonban az utóbbiak kutatástörténete, alapvető kézikönyvei és regionális monográfiái fontosak, ezért rájuk térek ki részletesebben.*

A törökországi etnológiai kutatások előzményei szervesen illeszkednek az egyetemes kultúrtörténet kutatásának vonulatába. A XIX. század közepétől felerősödik az a mozgalom, amely a nyelvújítást és a népi kultúra felemelését célozza. Az Oszmán Birodalom keretében élő soknyelvű, sokféle kultúrájú népcsoportokat a turáni eszmerendszer fogta össze és lendítette az új irányba. A népi írók voltak az első szószólói a nyelvújítási mozgalomnak, amely következetesen irányította a figyelmet a népnyelv és a népi kultúra értékeire. Mindenek előtt Ziya Gökalp nevét kell kiemelnünk, aki először vitt a köztudatba olyan fogalmakat, mint nemzet, nemzeti kultúra, etnikum. 1923-

2 Inan, A. 1947. Abdulkadır Inan a türk temetkezési szokás és a sámánhit legjobb török szakértőjének számít. Az utóbbi témakörben 1957-ben Ankarában kiadott, Tarihte ve Bugün, Şamanızm című munkája ha magyarul is olvasható lenne, Diószegi Vilmos kutatásainak méltó párhuzamát adná a hazai érdeklődők kezébe.

3 Ecsedy I. 1988. 15-33.

4 Tryjarski, E. 1991.

5 Huntington, R. 1979.

ban jelent meg A törökség alapelvei[6] *című munkája, amelyben tisztázza az említett fogalmakat, sorra vizsgálja azokat az antropológiai, nyelvi és egyéb kultúrhatásokat, amelyek a történelem folyamán hozzájárultak a nemzet létrejöttéhez. Az ő hatására indultak meg az etnolingvisztikai kutatások és velük párhuzamosan létrejöttek a népi kultúra kutatásának intézményei. 1927-ben megalakult az Anatóliai Néptudományi Kör (Anadolu Halk Bilgisi Derneği) amely rövid idő elteltével nevét megváltoztatva, a Török Néprajzi Társaság (Türk Halk Bilgisi Derneği)-ként vonul a tudománytörténetbe.*

A tudománytörténet első korszaka tehát századunk húszas éveivel kezdődik és szinte töretlen lendülettel folytatódik a második világháborúig majd azt követően a hetvenes évekig. Ez idő alatt jelennek meg török nyelven a nemzetközi szakirodalom alapvető kézikönyvei. Lefordítják Gennepnek az átmeneti rítusokról szóló művét,[7] *Saintyves folklór kézikönyvét és sorra jelennek meg a terepmunka, a gyűjtés módszertani segédletei, így 1939-ben Hámit Zübeyir Koşay szerkesztésében a Néprajzi Kalauz, Az Etnográfiai és Folklór Kalauz, 1949-ben Fındıkoğlu - Rustow Etnográfia-kalauza, 1960-ban Yener, E. Néprajzi kalauza, 1972-ben Ülkütaşırnak A köztársaság és a folkór - etnográfia kutatása, Boratav P. N. A török népi irodalom (1969)-ben, A török folklór 1973-ban, és Baykurtnak A török folklór című munkája 1976-ban.*[8]

A tudományos kutatás szervezeti kereteinek[9] *megteremtésében jelentős lépés volt az 1955-ben megalakított Népművészet és*

6 Gökalp, Z. 1923.

7 Gennep, 1939.

8 A művek török nyelvű címét a bibliográfia sorolja.

9 Mehmet Fuat Köprülü (1890-1966) és Hámit Zübeyir Koşay (1898-1984) munkássága a török-magyar kulturális kapcsolatok szempontjából különös figyelmet érdemel. Mindketten Budapesten szerezték a diplomájukat, s hazatérve a magyar mintára szervezték meg a törökországi néprajzi kutatás intézményrendszerét. Köprülüt 1938-ban a Kőrösi Csoma Társaság, 1939-ben a Magyar Tudományos Akadémia választotta tiszteletbeli tagjává. Hámit Zübeyir Koşay Gombocz Zoltán és Németh Gyula tanítványaként doktorált Budapesten. Magyar részről Györffy István, török oldalról pedig ő volt a kulcsembere a harmincas években sokat ígérő kutatási együttműködésnek.

Népszokásokat Vizsgáló Társaság létrehozása.[10] *1964-ben Türk Folklor Enstitütü Kurma Derneği néven bizottság alakult, amely 1966-ban létrehozta a Török Folklor Intézetet (Türk Folklor Kurumu) amelynek azóta is rendszeresen megjelentő folyóirata, a Folklor számos kiváló, a nemzetközi megmérettetésben is helytálló írást közöl. Ezzel egyidőben tűnnek fel olyan folyóiratok, mint a Folklorposta (Folklor Postası), a Török Folklorkutatások (Türk Folklor Arastırmaları) a Török Néprajzi Folyóirat (Türk Etnografya Dergisi). Időközben megindultak a regionális kutatások, amelyek legszebb bizonyítékai Aşkun, V. C., Aydın, M., Başar, Z, Boyatlı, O., Erdentug, N., és Örnek, S. V. munkái.*[11]

Az 1935-ben kezdődő, Koşay, H. Z. által irányított Alacahöyük és Çatalhöyük ásatásai a külföldi kutatók figyelmét is felkeltették. Örömmel tettek eleget a törökök meghívásának, hiszen a szinte érintetlen Anatólia, a "civilizáció bölcsője" szakmai sikerekkel kecsegtetett. Kezdetét vette egy jól működő, nemzetközi kapcsolat, amelyben főleg francia német és angol kutatók dolgoztak eredménnyel.[12] *A kölcsönösségen alapuló kapcsolatok okán török szakemberek is résztvettek külföldi egyetemi képzésben aminek eredményeként az európai tudományos élet szellemiségét vitték haza Törökországba.*

A szokáskutatás terén három kiváló kutató nevét kell említenünk: Orhan Acıpayamlıét, aki a születési szokásokkal, és a népi jogszokásokkal foglalkozott, Nermin Erdentug-ét a lakodalmas szokások kapcsán, és Sedat Veyis Örnekét aki a néphit és a temetkezési szokások monografikus feldolgozását adta, és természetesen ők szervezték az ilyen irányú gyűjtést is. Acıpayamlı és Örnek nevéhez újabb kutatógárda felkészítése is fűződik,

10 Halk Sanatlarını ve Ananelerini Tetkik Cemiyeti (1955.) újabb nevén Folklor Araştırmaları Kurumu, amely a hazai folklorkutatás mellett a nemzetközi kapcsolatokat is szervezi, konferenciákat rendez és kiadványok megjelentetését gondozza.

11 Aşkun, V. C. 1943.; Aydın, M. 1982.; Başar, Z. 1972.; Boyatlı, O. 1944.; Erdentug, N. 1959.; Örnek, S. V. 1981.

12 A külföldi szerzők munkáinak közlésétől itt eltekintünk, mert a dolgozat végén lévő irodalomjegyzékben soroljuk fel.

mert bár nincs független tanszéke e területnek, az Ankarai Egyetem Nyelvi- és Történeti - Földrajzi Fakultásán belül jó színvonalú etnológusképzés folyik. Eredményét a hetvenes évektől egyre nagyobb számban megjelenő adatközlések és monografikus feldolgozások jelzik. Többségük a szellemi kultúrával foglalkozik. Az anyagi kultúra kutatása mindeddig kevésbé került az érdeklődés fókuszába.

A török népek temetkezési szokásainak irodalmát áttekintve megállapíthatjuk, hogy az anatóliai törökök szokásrendje jól feltárt. Azt azonban nem hallgathatjuk el, hogy az adatok feldolgozásánál, egy-egy szokáselem értékelésénél, a migráció, a kulturális elemek átadás-átvételének vizsgálatánál milyen nagy problémát jelent, hogy a török szerzők csupán az adatfelvétel helyét jelölik meg. Egyáltalán nem, vagy csak ritkán utalnak az etnikai csoportokra, így az etnikus specifikumokat igen nehéz kibogozni. Ha az etnikai csoportok kérdését feszegetjük, rendkívül összetett, olykor-olykor politikailag "kényes" probléma előtt állunk. Az utóbbi tárgyalása nem tartozik szorosan a tárgyunkhoz, megemlítése azonban jelzésértékű, rávilágít a kutatók kényszerhelyzetére és magyarázatul szolgál a kompromisszumra.

Ha az anatóliai török kultúrához közelítünk, negyvenhét féle táji-etnikai-vallási csoporttal kell számolni.[13] *Alapvetően türkmén eredetűnek tartják a népességet, de ehhez a majd' egy ezredév alatti folyamatos, minden irányból de főleg Közép-Ázsia felől érkező migráció révén különféle néptöredékek sodródtak. Az etnikai felülrétegződés folyamata most is tart, hiszen a kaukázusi térség háborús eseményei újabb- és újabb menekültáradatot indítanak el, s ebben a helyzetben Törökország mi*

13 Peter Alford Andrews 1989-ben Etnic Groups in the Recpublic of Turkey című munkájával olyan adósságot törlesztett, amit valójában a török kutatóknak kellett volna rendezniük. 659 oldalon írja le a törökországi etnokulturális és vallási csoportokat, szálláshelyeiket, fontosabb néprajzi ismérveiket. A kötethez néprajzi térkép is tartozik, amely jelentősen megkönnyíti a munkát. 1992-ben Köpüşoğlu M. fordításában török nyelven is megjelent a mű rövidített változata, de sajnos néprajzi térkép nélkül.

mást is tehetne: befogadja őket. Nem szabad elfelejteni azonban, hogy az ideérkezők többé-kevésbé rokon népek, olykor azonos kulturális gyökerekből táplálkoznak, de az eltérő kultúrájú, nyelvű csoportok is ha bekerülnek a Ceram, C. W. által oly találóan "a népek csataterének és olvasztótégelyének"[14] *nevezett, embertpróbálóan kemény anatóliai természeti környezetbe, a megmaradás ösztöne az integrálódást kényszeríti rájuk. Ilyen irányban hat a vallás is. A törökországi lakosság zöme az iszlám szunnita ágához tartozik. Szembetűnő etnikai sajátosságokkal ott találkozunk, ahol a vallási különállás miatt a perifériára szorultak a csoportok, olykor gyakorlatilag is a hegyekben, zárt településekben élnek vagy éppen az öntörvényű nomád életmódjuk miatt rekedtek meg a társadalom peremén. Jól illusztrálja a helyzet ellentmondásosságát, hogy általában kettős identitástudat jellemzi e csoportokat. Egyfelől töröknek vallják magukat, hiszen török állampolgárok, másfelől a saját etnikai csoporttudat is él - a nomádok esetében a törzsi hovatartozás tudata is megtalálható. Nyelvüket azonban rendszerint már két generáció váltásával felcserélik, és beolvadnak abba a sajátos közegbe, amit* a törökországi török *kultúraként tartunk számon, s amelyet az iszlám és a vele együtt alkalmazott katonai-politikai törekvések formáltak ilyenné és tartottak egyben.*

Az emberélet utolsó fordulója, a temetkezési szokások kutatása során különösen fontos a fentieket szem előtt tartani, hiszen ebben a szokásrendben őrződtek meg olyan archaikus elemek, amely további kutatása eddig nem tisztázott kapcsolatokra is fényt deríthet.

Munkámmal az összehasonlító néprajzi vizsgálatokhoz kívántam az eddig ismeretlen, vagy csak szórványadatokból ismert törökországi temetkezési szokásokat bemutatni, a hozzáférhető irodalmát feltárni. Nem titkolva azt, hogy milyen gyönyörűséget

14 Ceram, C. W. 1964. 11.

jelent bepillantani, rácsodálkozni és megérteni, hogy a tőlünk távol eső, vallásában és felfogásában eltérő népi kultúrában hogyan él az a szokásrend, amely a legbecsesebb emberi értéket, az elhunyt tiszteletét, a közösségi érdek- és értékrendhez való igazodás normáit öleli fel.

Köszönettel tartozom Gürbüz Erginernek, az Ankarai Egyetem etnológus professzorának, Ahmet Topbaşnak, az afyoni múzeum igazgatójának és az Ankarai Néprajzi Kutatócsoport Könyvtárának a szakirodalom összegyűjtéséhez nyújtott segítségért; Dávid Gézának, az ELTE Török Filológiai Tanszéke vezetőjének tanácsaiért, Hakan Aydemirnek, a JATE Altajisztikai Tanszék lektorának a fordítások ellenőrzéséért, s nem utolsósorban azoknak a török családoknak akik gyűjtőútjaim során befogadtak, családtagként ismerhettem meg szokásaikat.

Köszönöm Ujváry Zoltán professzor úr és Bartha Elek tanár úr szakmai tanácsait és azt, hogy a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke érdemesnek tartotta a munkám megjelentetését, amelyhez szülővárosom Karcag nyújtott anyagi támogatást.

VILÁGKÉP, HALÁLKÉP

Az iszlám kultúra alapvetően a vallási tanításokra épül, ez határozza meg a gondolkodásmódot, azt a képet, amelyet a világról, mint makrokozmoszról kialakított. Ebben a világképben az emberiség két csoportja létezik: az *igazhitűek* közössége, az *üdvözülteké,* akik Allah akarata szerint a világ nagyobbik hányadát uralmuk alá hajtják, és azoké, akik nem követik a Próféta által kijelölt utat, az *elkárhozottaké.* A törvény, amit Isten Mohamed által tudatott az emberiséggel, maga a tökéletesség, az emberi viselkedés, életvitel legapróbb részleteit is megszabó normák gyűjteménye.[1] Az emberrel szemben azt a követelményt fogalmazta meg, hogy előbb tanulja meg a parancsolatot, aztán cselekedjék aszerint. A törvény mellett azonban a szokásjog uralkodott, amit több-kevesebb sikerrel igyekeztek a parancsolathoz igazítani, s ha betűjének nem is mindig, a szellemének megfelelt. A tökéletlen világban az igazhitű azzal a meggyőződéssel éli az életét, hogy bármit is tesz, helyesen teszi, ahogyan a közösség teszi az a helyes, az áll összhangban az iszlámmal, mégha annak konkrét parancsait nem is hajtják végre.

Az iszlám teremtéstana szerint Allah a világot hat nap alatt hívta létre a semmiből. Első nap teremtette a földet, majd min-

1 Glasenapp, von H. 1975. 393-415.

dazt, ami rajta volt, a két utolsó napon az egeket. Ádámot, az első embert, agyagból és vízből formázta, majd életet lehelt belé. Az emberiséget Ádám gerincéből hozta létre és hitvallást tétetett velük - így minden ember már életét megelőző létében muszlim - ezután ismét visszahelyezte Ádám gerincét és trónusának egyik rekeszében gyűjtötte minden ember lelkét, hogy ott várják a születésük idejének eljöttét. A halálban a lélek és a test különválik, hogy a végítélet napján, amikor Azraíl, a halál angyala megfújja a harsonáját, a feltámadáskor ismét egyesüljön. Eszerint minden embernek három élete van: egy *születés előtti,* egy *földi* és egy *földi lét utáni.* A mohamedán világképben tehát a földi lét Allah által megszabott ideig tart, iránya, minősége, az eleve elrendelés elvétől függ. A születés és halál jelképpé emelésével jelzi azt az időintervallumot, amely az egyén számára a földi lét kezdetét és végét jelzi.

Ha egy ember meghal, Munkar és Nakír angyal kikérdezi és ha kell, büntetést szab ki rá. A közönséges halandók ezután a sírban maradnak, a jók bepillanthatnak a paradicsomba, a gonoszoknak pedig a pokol kínjait kell elszenvedni. A próféták és a hit harcosai azonban nyomban haláluk után a mennyekbe kerülnek, más vélekedés szerint lelkük a mekkai Zemzem-kútban várja a végítélet napját. Az iszlám felfogása szerint tehát a halál átlépés egy *másik világba,* amely az örök élet világa: "És ne mondjátok azokról akik halálukat lelték Allah útján, hogy halottak! Ellenkezőleg! Élők ők [a túlvilágon] de ti nem tudtok erről." - írja a Korán.[2] A túlvilág a szenvedésektől mentes idilli környezet, ahol "akik hisznek és kegyes cselekedeteket végeznek [majdan] kertjeik lesznek, amelyek alatt patakok folynak (...) ahol aranykarpereceket és gyöngyöket viselnek, s ahol ruhájuk selyemből lesz. (...) Versengve buzgólkodjatok hát egy kertért, amely olyan széles, mint az egek és a föld és amely

2 Korán. 2:154. 1987.

készen áll az istenfélők számára."[3] Az iszlám halálképe tehát a mélyen vallásos ember számára méltóságteljes - Ariestől[4] kölcsönzött szóval "megszelídített" halál. A természet rendjével összhangot tartó paraszti gondolkodás az élet velejárójának tekinti. A szólások, közmondások tömör megfogalmazását adják e népi bölcsességnek. Íme néhány példa:

Közmondások, szólások

- A kefenvásárlót a könnyeiről ismerni meg. (~ a holttestet lepelbe csavarják, ennek a neve kefen)
  (Kefen alıcı gözünün yaşından belli olur.)

- Ha halott van a környéken mindenki a sajátját siratja.
  (Mahallede ölü olur, herkes (kendi) ölüsüne ağlar.)

- A haragvó megbékéléssel, a halott a földdel egyesül.
  (Küsen barışır, ölen toprağa karışır.)

- Van olyan ház, amely nem látott menyasszonyt, de olyan, amelyik halottat ne látott volna nem létezik.
  (Gelin görmedik ev olur, ölüm görmedik ev olmaz.)

- Lehet olyan ház, ahol nem ültek lakodalmat, de olyan, ahol a halál nem járt, nem létezik.
  (Düğünsüz ev olur, ölümsüz ev olmaz.)

- Ház hang nélkül, temető kín nélkül nem lehet.
  (Ev sözsüz, gar (mezar) azapsız olmaz.)

- Idegen nem siratja a más halottját.
  (El elin ölüsüne ağlamaz.)

3 Korán. 1974. R:25. 22:23, . 3:133,
4 Aries, P. 1987. 353.

- Az úr is meghal, a csóró is.
  (Bey de ölür, aptal da.)

- Halottas háznál siratnak, lakodalmasnál nevetnek.
  (Ölüye varan ağlar, döğüne varan güler.)

- Holtában mindenki megdicsőül.
  (Ölü ölür ballanır.)

- A halál meg a vendég váratlanul jön.
  (Ölümle misafir ansızın gelir.)

- Halál egy nap - bánat két nap...
  (Ölüm bir gün, figan iki gün.)

- A halál nem kiabálja el, hogy jön.
  (Ölüm bağıra bağıra gelmez.)

- Nem az hal meg, aki fekszik, hanem aki a halál küszöbén áll.
  (Yatan ölmez eceli gelen ölür.)

Bár morbidnak tűnik, de a szólások hangvételében olykor a humor is megcsendül. Alább közülük válogatunk néhány példát:

- Megúszta a halotti lepelt ... megmenekült a haláltól.
  (Kefeni yırtmak.)

- Köves faluba ment (temetőbe ment).
  (Taslı köye gitmek.)

- A deszkás faluba ment a temetőbe ment.
  (Tahtalı köye gitmek.)

- Két lábbal áll a sírban.
  (Iki ayaği çukura girme.)

- Vállán [már] a helvás tálca (hamarosan meghal.)
  (Helva tavası omuzunda.)

- Olyan útra ment, ahonnan nincs visszatérés.
  (Gelmez yola gitmek.)

- Az imám csónakjába száll.
  (Imamin kayığına binmek.)

- Amikor azt mondják meghal a házban valaki, mindenki a szolgára néz...
  (Evden bir ölü çıkacak demişler, herkes hizmetçinin yüzüne bakmış.)

Ez a felfogás határozza meg alapvetően a halálhoz - a természetes halálhoz való viszonyulást, a halottkultuszt, és eköré rendeződik a temetkezés rítusa, az alábbiak szerint:

- A közösség a helyi szokásoknak és a vallási normáknak megfelelően igyekszik megkönnyíteni a másvilágra készülő utolsó óráinak szenvedéseit. Mindent megtesz azért, hogy a halálos ágyon fekvő *méltósággal* távozzék az élők sorából.

- A rítus második szakasza a halott szellemének visszajárását megakadályozó cselekvéssor. Védekezés, amely a halott elkülönítését, de főként a hátramaradottak nyugalmát célozza.

- A hozzátartozók fájdalmát, veszteségét enyhítendő siratás és gyász amely egyben elősegíti, hogy a hátramaradottak élete mielőbb visszatérjen a hétköznapok megszokott medrébe.

A halotti szokássor ugyancsak három részét különíthetjük el, egyben ez a felosztás adja a dolgozat rendezőelvét is:

1. A halál előjelei - a halálra vonatkozó babonás jóslatok, a haldokló körüli szokáscselekvések.

2. A halál beálltától a torig - ez a szakasz adja a halotti és temetkezési szokások törzsanyagát.

3. Az elhunyt emléke - a gyásszal, a különféle megemlékezésekkel kapcsolatos szokások; a lélekkel összefüggő babonák; siratók, az elhunyt nyughelyének kijelölése, a temető és a társadalom viszonya.

I. A halál előjelei

A népi kultúra számos megfigyelést, hiedelmet és mágikus eljárást ismer arról, hogyan lehet kifürkészni és elodázni a halált. Milyen jelekre kell figyelni amelyek a közeledtére figyelmeztetnek, jóllehet sem a haláljóslások, sem a tiltó és elhárító hiedelmek nem közvetlenül előzik meg a halál bekövetkezését - csupán távoli utalást találunk rá, amely mögött ott lebeg a "talán mégsem igaz" reménye. A szokatlan *kozmikus és meteorológiai jelenségek, az állatok különös viselkedése, tárgyakhoz fűződő tilalmak megszegése mind baljós jelnek minősül.*

A kozmikus és meteorológiai jelenségek közül a nap- és holdfogyatkozások, a csillaghullás, villámcsapás, égzengés az amelyhez a néphit a halál képzetét társítja. Részleges nap- és holdfogyatkozás *háborút* jósol, teljes fogyatkozás nagy ember (híres ember) halálát jelzi. Ha a Nap és a Hold udvara vörös, nagy veszteség következik, vér fog folyni. Anatólia számos helyén a *csillaghullást* a halál baljós jeleként ismerik: az aláhulló

csillagot látván azt mondják negyven nap múlva meghal akié volt. Ha idős ember látja "jóra" gondol, sajátjának hiszi és készülődik a másvilágra. Ha fénylő a hullócsillag - akinek a csillagja volt az szerencsés ember, szemmel tartja az isten, a borús időben *pislákoló* hullócsillag pedig gyenge akaratú, bűnös ember halálát jósolja. Ritka égi jelenségnek számít a *meteor.* Megjelenése sokak halálát jelzi - más vélekedés szerint nagy reménységű ember születik, vagy neves ember halála jön el, esetleg a haza sorsában következik be jelentős változás, például háború.[5]

A halálra vonatkozó jóslatok olvashatók ki az állatok szokatlan viselkedéséből. A háziállatok közül a kutya, macska, ló, juh, ökör, a baromfiak közül a kakas, tyúk, lúd, a vadállatok közül pedig a nyúl, róka, farkas, sakál, kígyó, a bagoly, varjú és a gólya számít halálhírnöknek.[6]

Baljós jelnek tekintik, ha a kutya hosszan, vagy gyakran és keservesen vonyít. Sivasban és Merzifonban azt tartják meghal valaki, ha a kutyavonyítás közben a ház felé vagy az ég felé tartja a fejét. Azrail, a halál angyala kémleli a házat, azért vonyít a házőrző.[7]

A lábasjószágok közül az ökör szokatlan viselkedéséből következtetnek a halál közeledtére. Ha hirtelen változás áll be az állat viselkedésében, ha nem ismeri fel a gazdáját, vagy annak közeledésére különös hangot hallat, rossz előjelnek vélik. Kayseriben azt tartják, ha az ökör a beteg háza előtt mellső lábaival kaparja a földet, vagy a kapu előtt elbődíti magát, biztos jele a várt halálnak. A juhok szokatlan viselkedése hasonló megítélés alá esik.

Halál hírnöke a ló is, ha kaparja a földet és nyerít, vagy ha beteg ember háza előtt nyerít fel. Kayseriben rossz jelnek

5 Örnek, S. V. 1971. 25.
6 Örnek, S. V. 1971. 15-16.
7 Örnek, S. V. 1971. 17.

számít, ha lefordul, vagy földre esik a ló nyerge. Egyáltalán az állatról leesni - még ha nem is jár sérüléssel - rosszat jelent.

Haláljelnek vélik, ha *nyúl* fut át az utas előtt, vagy megtorpan az ember előtt. Az éjszakai *sakálordítás, farkasüvöltés* és *rókanyüszítés* Durağanban közeli halált jelent. Ugyancsak baljós jel ha a *denevér* röptében ad hangot, vagy *vakondtúrást* látni a ház körül. Fekete *kígyót* vagy fehér *víziborjút* látni Kayseriben rosszat jelent.

A szárnyasok közül a *lúd* jelzi a közeli halált - ha elhullajtja tollát. Rosszat jelent ha a *kakas* délben, a második ima idején, vagy az esti ima idején, esetleg éjfélkor kukorékolja el magát. (Afyon, Sıvas.)

A *gólyát* a néphit többnyire a gyermekáldással hozza összefüggésbe (ha fészekrakáskor a csőrében *vörös* ronggyal jelenik meg a falu felett, bő gyermekáldás várható) - azonban Sıvas környékén ha a csőrében *fehér* vagy *fekete* rongyot visz, rossz előjelnek számít.[8]

Anatólia-szerte bűbájos madárnak számít a bagoly. Merzifonban, Uşakban, Kayseriben, Sıvas környékén, Afyonban és Maraşban ha a bagoly (baykuş) megjelenik a ház körül, még inkább ha a kéményre, tetőre, kerítésre, ablakpárkányra száll és kuvikol a halál biztos jeleként tekintik. Egyetlen kivételt hoz Sedat Veyis Örnek kiváló gyűjtése: "Merzifonban azt mondják, ha bagoly jelenik meg a lakodalmas ház tetején és "güğ-güğgöven" (bizalom jelentésű szó) hangon szól, hosszú boldog életet jövendöl."[9] A bagolyhoz hasonlóan a varjú is halálhírnöknek számít. Sıvasban, Çankırıban, Durağanban mondják, ha a kertben, vagy a ház közelében, esetleg a kapuban *károg,* rossz jel, de minden kétséget kizáróan az, ha ezt a temető felé repülve teszi.[10]

8 A színszimbolika utalásai: a vörös az élet, a fekete és a fehér a gyász színe.
9 Örnek, S. V. 1971. 19.
10 Örnek, S. V. 1971. 20.

A tárgyak jelzéseiből is baljós jeleket olvashatunk ki. Ha a háztartási eszközök közül bármelyik *eltörik* vagy *összekoccan,* esetleg a kapu vagy az ablak beszorul, halálfélelem szállja meg a ház lakóit. Halált jósolnak az ok nélkül kinyíló ajtók, ablakok is. Rosszat sejtet, ha *nyikorog* a szekrényajtó, a kapu vagy recsegnek a mennyezet gerendái.

Igen sok hiedelem veszi körül az ételeket, melyek általában az élet, a bőség szimbólumának számítanak. Éjjel kérni és adni nem tanácsos. Tésztát, sót, ecetet, tejet, joghurtot, vöröshagymát és fokhagymát adni Anatólia-szerte tiltott - ha mégis muszáj *mésszel* vagy *tőzeggel*[11] lehet kiváltani, elején venni a bajnak. A tűzhelyhez, tűzhöz fűződő hiedelmek között a haláljóslatok is megtalálhatók. Általában rossz jel háborgatni a tüzet, különösen éjszaka tiltott tüzet (parazsat) adni. Sivasban és Divriğiben vallják, hogy aki a házból kiviszi a tűzhelyet, a halált viszi. Konyában, Kırşehirben és Kayseriben azt tartják, hogy "aki elviszi a hat fekete edényt (kormos) a fekete hírt viszi magával". Halálra gondolnak tűz, égő ház, szénaboglya, kémény láttán.[12] Ha az olló tátva marad veszekedést vagy halált jelent, ezért ha meglátják azonnal összecsukják. Kızılcahamamban ha az ibrik[13] kiöntőcsöve letörik halálesetet jelez. Ugyanitt, ha a menyasszony fordítva ölti fel a fátylát, még abban az évben meghal az anyósa.[14] A fekete gyapjú, fekete selyem látványa hasonló előjel.

Halálesetek, temetések alkalmával is adódnak olyan jelek, amelyekből a hagyomány további halálesetek bekövetkezését jósolja. Így rosszat jelent, ha *billeg* a koporsó, vagy a halottasmenet girbe-gurba úton halad, ha üres koporsóra ül valaki, vagy ha a sírhúzók ásóval mennek a házba.

11 Tőzeg (tezeg) szárított, leveles trágya. Tűzrevalónak használják. Örnek, S. V. 1971. 22-23.
12 Örnek, S. V. 1971. 23.
13 Vizesedény, kanna.
14 Veziroğlu 1976. 7762.

Ha nagybeteg van a háznál, úgy vélik, elodázhatják a halálát, ha kiviszik a házból az *ételeket,* kiürítik az ételtartó és a vizesedényeket. A ciprusi törökök között élő hiedelem, hogy a haldokló szenvedéseit megkönnyíti, ha a szájába Zem-zem vizet csepegtetnek, vagy ha látni kíván valakit és az nem tud elmenni, *zöld levelet* tesznek a haldokló mellé - ezzel helyettesítik a látni kívánt személyt.[15] Sünlü, Kızılcahamam és Afyon vidékén a haldokló háza körüli két házból kiborítják a vizesedényeket. Ha holttestet visznek az utcán felébresztik az alvókat - nehogy álmukban őket is elragadja a halál. Vizet öntenek a halottasmenet után, hogy a holtnak könnyű útja legyen a másvilágra.

Az általános tilalmak, közvetett előjelek után a haldokló fiziológiai változásaiból is jeleket olvasnak a közelgő vég bekövetkezésére. Ezek a megfigyelések már többnyire valós tartalmúak, hiszen a családokban két-három generáció él együtt, a halál élménye ha mégoly megrázó is, emberközeli. Ha a nagybeteg viselkedése megváltozik, beszél a halálról, megadja az adósságait, elrendezi a dolgait, összehívja a rokonokat és elbúcsúzik, az élet végének biztos jeleként értékelik. A haldokló mellett mindig van valaki. Ha már nehezen lélegzik, nem eszik, a teste rángatózik, szája habzik, vért köp, a végtagjai elfehérednek és hűlni kezd a teste, felkészülnek a megváltoztathatatlan tény elfogadására. A hagyomány pontosan megszabja hogyan kell a holttesttel bánni. Amint a haldokló kilehelte lelkét a rítus által szabályozott módon megkezdődik a temetésre való felkészítése.

15 Örnek, S. V. 1971. 23.

II. A halál beálltától a torig

A lélekről alkotott felfogás

A halál beálltát a népi gyakorlatban ismert jelek alapján állapítják meg. Ez valójában független a hivatalos orvosi vizsgálattól, hiszen a gyér egészségügyi hálózat miatt faluhelyen nincs is orvos, az *egészségház* alkalmazottja látja el a halottkém szerepét is. Többnyire ő is ugyanazokat a kétségbevonhatatlan jeleket rögzíti, amit a hozzátartozók. Ha valaki meghal, *leesik az álla, felakad a szeme,* nem reagál a környezeti hatásokra. *Kiszáll belőle a lélek, elszáll, mint a lélegzet,* mint az *álom,* vagy a *méh, galamb, pillangó, légy, madár* - mondják a türkmének, cserkeszek Kırşehir, Konya, Kayseri, Maraş, Sivas, Uşak, Ürk, Erzurum vidékén.[16]

A lélek betölti az egész testet, más vélekedés szerint a *szívben* (Boğazlayan, Erzurum, Kastamonu), a *mellkasban* (Derekışla) a *fejben, a hasüregben* és a *csontokban* (Söğütözü) lakozik.[17] Nincs szemmel látható formája, amolyan "lebegő valami", szellem, amely maga az élet. Álomban és a halál pillanatában hagyja el a testet. Általános felfogás szerint az orron vagy a szájon át távozik.

A hiedelem azt tartja, a lélek a másvilágon tovább él, negyven napig visszajár, vagy három havonként bizonyos napokon tér vissza. Sivas és Çorum környékén úgy tudják, hogy a lélek csak addig bolyong a ház körül, amíg a testet el nem temetik. Kırşehirben jó és rossz szellemről tudnak: a jó nyugodtan bolyong, a rossz pedig büntetni, elégtételt venni jár haza. Megint mások szerint a ház körül bolyongó lélek ha fényt, egészséget lát elégedett és örömmel távozik. Ha nem azt látja szomorú és

16 Örnek, S. V. 1971. 62.
17 Örnek, S. V. 1971. 64. Vö: Kalaycı, M. 1970. 37-40.

megüli a rokonok gondolatait. Ha a másvilágon nyugodt, elégedett, a hozzátartozók is kellemesen gondolnak rá - de ha valami kívánsága van, s azt nem teljesítik nyugtalan és megbosszulja a sérelmeit - vallják Niğdeben.[18]

Azt tartják, a bolygó lélek pénteken jár haza. Megnézi füstöl-e a kémény. Ezért péntekenként begyújtanak a tűzhelybe és mogyorót, faggyút dobnak a tűzre, hogy az illata messze érezzen.

Általános hiedelem, hogy azért jár vissza a lélek, mert imádságot akar hallani (Merzifon, Kayseri, Durağan), mert vágyik vissza az övéihez, kötődik a házhoz, kíváncsi a hátramaradottak dolgaira. A temetkezési szokások jó része a visszajáró lélek kártétele iránti félelemben gyökerezik. Ezért ügyelnek arra, hogy a rítus minden mozzanatát pontosan hajtsák végre. Mindenek előtt imádkoznak, a halottas ház a Korán hangos olvasásától zsong, *helvát* osztanak a rokonoknak és a szegényeknek, ételt, pénzt, cukrot adnak a szomszédoknak, feltöltik a vizesedényeket, áldozati állatot ölnek, kifizetik az elhunyt adósságait, helyére rakják a szerszámait, elrendeznek minden félbenmaradt dolgát.

A holttest előkészítése

A halott körüli szokásos teendőket akkor kezdik, ha minden kétséget kizáróan beállt a halál. Kihordják a szobából az elhunyt ruháit. Legelsőként turbánnal csavarják be a fejét, lábait szorosan egymás mellé húzzák, kezeit a törzse mellé vagy keresztben a mellére teszik, hogy a hullamerevség beállta után könnyebben beleférjen a koporsóba, "rendesen menjen Isten színe elé". Leteszik a földre, hogy nyugodtan, egyenesen feküd-

18 Örnek, S. V. 1971. 63.

jön, mint majd a sírban fog. A ravatalt "nyugodt ágynak" (rahat yatağı) mondják. A *testét vízzel* permetezik meg, hogy biztosan távozzék belőle a lélek. Kastamonuban, Afyonban, Durağanban az ágyában hagyják kihűlni, de tiszta lepedőbe csavarják. Mellére *bicskát, ollót, vasat* vagy *réztárgyat* tesznek. A ciprusi törökök között szokás, hogy az asszony mellére ollót, a férfiére fekete nyelű bicskát tesznek, hogy ne *fúvódjon fel.*[19] Ha éjszaka halt meg, *kulcsot* adnak a kezébe (Erzurum, Urfa), a Durağan környéki falvakban övet csavarnak a derekára, hogy a rossz szellemek, a Sátán ne tudja megkörnyékezni, hogy könnyebben szabaduljon a bűneitől. (Közismert a fémtárgyak bajelhárító hiedelme.) Lefogják a szemét és felkötik az állát. A holttest körüli teendők minden hozzátartozóhoz számos hiedelem fűződik: Azért fogják le a szemét, hogy *ne menjen bele a föld,* hogy a *tekintete ne maradjon vissza,* ne nyitott szemmel menjen a másvilágra, ne költözzön bele a Sátán, ne várjon maga után senkit a sírba. Amikor mosdatják ne nézzen úgy, mintha eleven lenne.[20]

Felkötik az állát, hogy ne maradjon nyitva a szája, ne látszon csúnyának, mosdatáskor ne menjen víz bele, ne kerüljön föld a szájába, *ne tudjon hírt adni a Sátánnak.*[21]

Majd kinyitják a szoba ablakát, hogy a *szelleme távozni tudjék, a halott szaga* kimenjen, hogy Azrail távozhasson és helyére angyalok jöjjenek. Világot gyújtanak a szobában. Merzifonban a halott fekhelyét felöntik vízzel, ágyneműjét összeszedik, helyére köveket raknak. Kızılcahamamban kő helyett vöröshagymát tesznek és lisztet hintenek.[22] Alaposan kitakarítják a szobát, majd hírül adják a halálesetet.

19 Veziroglu, 1976. 7762. Vö: Veziroglu.

20 Kazakisztánban hasonló hiedelmekkel találkoztam. A halotti toron az áldozati juh fejének rituális osztásakor az állat szemét az özvegy kapja, hogy "őrizze az elhunyt tekintetét". A szokás gyökere az lehet, hogy az emberi emlékezetben legtovább és legélénkebben az elhunyt tekintete, a "nézése" marad meg. Vö: Aydınoglu, G. 1980. 8901-8903.

21 Örnek, S. V. 1971. 44-45.

Régebben szokás volt *hírvivőket* fogadni, ma már általában a család valamelyik tagja járja sorra a szomszédokat, rokonokat. Városokban a dzsámiban kihirdetik a halálesetet, falvakban hivatalosan a *hodzsa* vagy a *falugazda* (muhtar) tudatja a közösséggel a szomorú eseményt, s kitűzik a temetési zászlót is. Nagyobb városokban a temetkezési vállalkozók végzik a temetéssel járó feladatokat, így a gyászhír közlését is magukra vállalják. Az újságokban megjelent gyászhír tartalmazza az elhunyt nevét, halálának napját, a temetés helyét és idejét és a gyászolók teljes névsorát - mindezt a szokásos fekete keretben. (Ha temetkezési vállalkozó intézi a temetést, annak nevét is, hiszen ha mégoly morbid is a reklám, csak hírelnie kell magát is.)

A temetés előkészületei

Igyekeznek minél előbb eltemetni a holtat. Ha a reggeli órákban áll be a halál, a *déli ima* idején már temetik, ha dél körül hal meg, a délutáni *második ima* idején teszik földbe.

Ha a második imát követő órákban, vagy éjszaka hal meg, megvárják a reggelt a temetéssel. Csak rendkívül ritka esetben várakoznak napokig s csak akkor, ha kórházban halt meg a beteg, vagy a rokonok nagy távolságban laknak, és időbe telik az értesítésük. A nagy sietséget az éghajlati adottságok indokolják. A nagy melegben hamar bomlani kezd a test, hűtőkamra csak a nagyvárosok kórházaiban van, s rendkívül költséges. A temetéssel járó kiadások amúgy is rendkívüli terheket rónak a családra, ezért általánosnak mondható az azonnali temetés. Ebből következően nagyobb települések temetőiben min-

22 Örnek, S. V. 1971. 38-39.

dig van megásott sír - a nyitott sírokhoz fűződő hiedelmek ismeretlenek Törökországban.

A néphit persze nem ismeri el a racionális magyarázatot - így a gyors intézkedést azzal indokolják, hogy *minél hamarabb érjen a másvilágra (Ankara) az őt kérdező Munkar is Nakır angyalnak csak jót tudjon mondani, minél hamarabb felejtse el a haldoklással járó szenvedéseket, nyugodjon meg, végre átadhassa magát a földnek, jelentkezhessen a túlvilági jussaiért.*

A holtat a hagyomány és a vallás diktálta követelmények szerint *megmosdatják, halotti lepelbe* (kefen) csavarják és *elbúcsúztatják.*

Rituális mosdatás

A halottal végzendő cselekvések közül az egyik legfontosabb, nagy körültekintést igénylő, a mosdatás és a halotti lepelbe öltöztetés.

A mosdatást hodzsák, vagy e téren nagy tapasztalatú, mélyen vallásos emberek végzik. Ha ilyen nincs a közelben, helyükre lép a szomszédok közül valaki. A nőket nő (pl. a hodzsa felesége) a férfiakat férfi mosdatja a rituális szabályoknak megfelelően. Néhol bába a halottmosó. Két személy - az elhunyt közeli rokonai közül - segédkezik, más nem lehet jelen az eseménynél. Nagyvárosokban a temetőkhöz erre a célra épült helyiségekben "hivatásos" hullamosók végzik a holttest felkészítését.[23] Falvakban a ház udvarán erre a célra felállított sátorban, esetleg a kertben, a kapu mögött, vagy a házban, a nem mindennap használt szobában végzik a holttest mosdatását. Bár újabban néhol faluhelyen is szokás lett a dzsámiban végezni a végtisztességnek ezt a mozzanatát.

23 Ankarában, a Kayşıyaka temetőben szolgáló hullamosók fizetése 1991-ben 1 millió 200 ezer Tl volt, ami az akkori fizetési kategóriák legalacsonyabb foka lehetett.

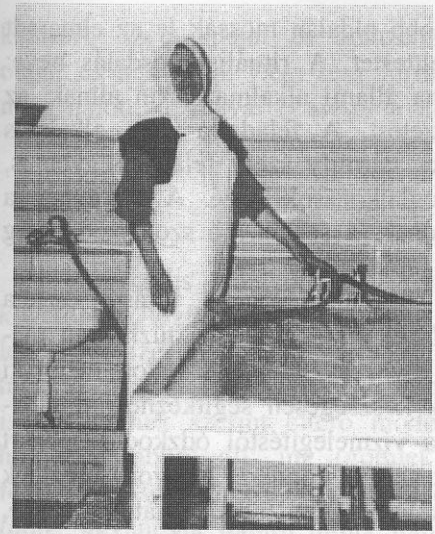

Halottmosó asszony
(Korşıyaka temető. Ankara, 1990)

A rituális mosdatás a következőképpen zajlik: A holttestet felfektetik egy deszkára (vagy mosdatópultra), nyújtott lábait a térdnél vagy a lábujjainál összekötik. Körülötte 3-4 féle illatos fűszernövényt helyeznek el, hogy kibírható legyen a szaga. A mosók finom ruhával, vékonyan folyó víz alatt végigmossák a testét. A halott szájába, orrába nem mehet víz, ezért azt betakarják. Ugyancsak ügyelnek arra, hogy a fejét ne érje a folyóvíz. Ezt külön mossák helyesebben nedves ruhával megtörlik, a szakállát ha van, külön mossák meg. Langyos vízzel mosdatnak. Minden oldalra *háromszor*

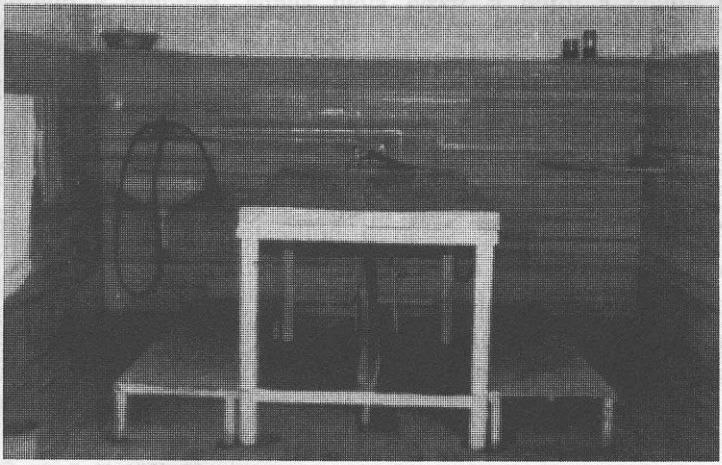

A holttest rituális mosdatására szolgáló helyiség
(Ankara, Karsıyaka temető)

csorgatják a vizet. Először a jobb oldalán mossák le az elmaradt részeket, majd fordítják a holttestet. A rituális mosdatás neve: gusl abdesti. A hullamosók, ha állami alkalmazásban állnak, az önkormányzattól kapják a fizetést. A feladatra nem alkalmas bárki, s nem is vállalja akárki, bármily szent feladat legyen is, nem tartozik a megbecsült foglalkozások közé. A falvakban a hodzsának változó összeget adnak, a segédkező szomszéd pedig rendszerint az elhunyt ruháit kapja meg.

A halottmosó-vizet elvileg bárhonnan vehetik, tiltások csak a víz melegítésére érvényesek. Nem ajánlott a házi tűzhelyen melegíteni, mert abból a házból rövid idő alatt sok halott megy ki - mondják. Bár a szomszédok készségesen segítkeznek mindenben, az említett okok miatt a vízmelegítéstől ódzkodnak, ezért az udvaron tákolt tűzhelyre teszik a kondért. Nagyon ügyelnek arra is, hogy bele ne mártsák a kezüket, mert tisztátalan lenne, s így nem alkalmas a *gusl abdesti*-re. A türkmének között szokás, hogy a halottmosóvizet fiatal lányok hozzák. A víz további sorsáról nem egységes az álláspont. Erzurum, Zora, Durağan vidékén egyszerűen kiöntik, vagy a halottra öntik, mondván: az utolsó vize, máshol a ház népe megmossa benne az arcát (Boğazlayan, Afyon, Çorum, Niğde, Sıvas, Çankırı) megint máshol a "negyven bajról" való orvosságnak tartják.[24] Néhol ebben a vízben mossák ki a törölközőket, a halott utoljára használt fehérneműit. Uşakban az ima előtti szokásos rituális mosakodáshoz (abdest) használják, míg Urfában elteszik a következő halálesetig, akkor újra felhasználják.

A rituális mosdatás során a holttestet illatos növényekkel, olajokkal kenik meg, és megfüstölik abban a hitben, hogy az illatra leszállnak az angyalok, a jóillat távoltartja a Sátánt, a sírban a holtat elkerülik a kígyók és a más csúszó-mászók. Prózai, de ésszerű oka a hullaszag elfedése lehet. Az illatosításhoz rózsaolajat, rózsavizet, szárított rózsaszirmokat, kamillát,

24 "Negyven baj"-ban szenvedő gyermek, alultáplált, rosszul fejlett. Nálunk a népi nyelvhasználatban "ebagosnak" nevezett gyermek. Örnek, S. V. 1971. 48-51.

kámfort, szent olajat és zemzem vizet (zarándokútról hozott olajat és a mekkai Zem-zem forrás szent vizét) használják. Ha nő a halott, hennával (Lawsonia inermis) is megkenik.

A halotti lepel

A szakrális hagyomány szerint a holttest mosdatását követően a legfontosabb mozzanat a halotti lepel elkészítése. A lepel rendszerint fehér gyolcs, bár más színű is lehet, de általában fehéret használnak. A lepelbe öltöztetés szabályait az iszlám nemek szerint eltérő módon rendeli. Férfiaknál a lepel három darabból áll: ing (gömlek) amely a vállától a lábáig fedi, a második neve *izâr,* a fejétől a lábáig, a harmadik a *lifâfe,* ugyancsak tetőtől talpig fedi.

Öltöztetéskor szintén illatosítják, először a felsőtestét, majd a bal és jobb oldalát végül a test többi részét fedő leplet is behintik.[25] A nők halotti leple öt darabból áll: a fejre csavart gyolcs neve *himâr,* a mellére kerül a *dir,* a melltől derékig érő szélesebb a többinél, ennek neve *hırka,* a fejtől a lábáig fedő lepel ugyanaz, mint a férfiaké: *izâr.* A férfiakéhoz hasonlóan az asszonyok halotti leplét is illatosítják. Először a mellét csavarják lepelbe, erre terítik a kibontott haját, s csak ezt követően kerül a fejre, derékra majd a test többi részére való vászon. Ha van, a lepelbe tekert holttest alá kilim szőnyeget, fölé imaszőnyeget (seccade) terítenek, így teszik koporsóba és viszik a halottbúcsúztató szertartás (cenaze alayı) színhelyére. A tahtadzsik[26] a lepel fölé a ruhát is adnak és derekára széles textilövet tekernek. A Beltir törzs tagjai (alaviták) a rituális mosdatás után ruhába öltöztetik a halottat. Kale Köyü faluban a

25 Örnek, S. V. 1971. 53.

26 A Toros hegyvonulat mentén élő etnikai csoport, későbbi fejezetben külön ismertetem.

türkmének szőnyegbe csavarják a holttestet, mintegy ágyat készítenek számára a sírban, mielőtt leteszik.[27]

Az idős kor közeledtével sokan előre megvásárolják a halálra való holmikat, hogy a hozzátartozók terheit enyhítsék valamelyest. Évente vesznek egy-két darabot és azt a többi ruhától külön tartják a ház valamely zugában. Szokás az idősek látogatásakor pénzt adni a majdani kiadásokra. A közösség így segíti a nehéz körülmények között élőket, ezzel megnyugtatják saját lelkiismeretüket és az öregeket is kímélik a felesleges aggódástól. Ha végképp magáramaradott, nincs közvetlen hozzátartozója, vagy nagyon szegény az elhunyt, a takarójában és az ágyban használt lepedőjében temetik el.

Búcsúztató szertartás (Cenaze alayı)

A végtisztesség megadásának az iszlám által előírt feltétele, hogy csak azok részesülhetnek az egyház által celebrált temetésben, azok felett mondható imádság, akik *muzulmánok,* akik átestek a *rituális mosdatás* ceremóniáján, - amely az abszolút tisztaságot biztosítja - és akiknek *ép a testük,* de legalább a *fejnek és a test felének* a lepelben kell lennie. Az utóbbi rendkívül fontos kritérium. Ez ad magyarázatot arra, hogy háború idején miért csonkították meg (és csonkítják ma is) a holttesteket, miért veszik fejüket.[28] A tisztességes eltemetést, a túlvilági nyugalmat is megtagadják az ellenségtől.

A búcsúztató szertartás a dzsámi előtt zajlik. Az imam a kőasztalra (musallah taşı) fektetett holttest előtt áll, mögötte sorakoznak a hozzátartozók. A halottért mondott ima aszerint változik, hogy férfi, nő, fiatal, gyermek, vagy szellemi fogyatékos az elhunyt. (Az utóbbiak bűntelenek ezért az értük szóló

27 Karamagarali, B. 1992. 13; 25.

28 A Balkán-háborúról szóló híradásokban ma is gyakran olvasni levágott fejű tetemekről. A keresztény Európa borzadva és értetlenül szemléli az eseményt. A szokás az utolsó imádság megtagadását célzó vallási tiltásban gyökerezik.

imádság rövidebb.)[29] Az ima végeztével az imám áldásosztó kezeit előbb jobb, majd bal felé fordítván a holtat és hozzátartozóit az angyalok kegyelmébe ajánlja. Az ima végeztével a halottvivők vállukra veszik a koporsót és elindul a sírhoz a halottasmenet.

A koporsó, díszítése, koporsós és anélküli temetkezés

A koporsót általában fenyőfából készítik, de lehet tölgy vagy hársfa is, kinek-kinek anyagi lehetőségeitől függően. Hosszúsága 2-2,5 m, szélessége 50-75 cm, mélysége 40-50 cm. Rendszerint natúr színre hagyják, vagy zöldre festik, attól függően, hogy az adott településen mi a szokás.

A *koporsótakarót* a halottas házból, vagy a dzsámiból veszik, különleges esetekben, például ha hadzsi (hacı) a mekkai zarándoklaton résztvett az elhunyt, onnan hozott zöld színű takarót terítenek rá. Arab betűs Korán-idézet olvasható rajta. A koporsótakaró neve: *tabut örtüsü, kabe örtüsü, cenaze örtüsü.*

Ha nincs megfelelő koporsóterítő helyette szőnyeget vagy más textilt terítenek. Falvakban szokás, főként Çankırı, Çubuk, Ankara, Afyon, Merzifon, Çorum, Konya vidékén, hogy az elhunyt egy-egy viseleti darabját pl. kabátját terítik a koporsóra. Férfiaknál a *sapkáját,* (Içel, Kırşehir, Konya, Sıvas, Uşak, Çorum, Ankara, Çubrak, Durağan), vagy a felöltőjét pl. Kayseriben a dzsekijét, Kızılcahamamban a törülközőjét teszik a koporsóra.[30]

Az asszonyok koporsójára a *kendőjét, fátylát* vagy vörös színű anyagot terítenek.

29 Yasın-i Şerif selatı Tetriciye ve seçme dualar (én.) Istanbul.
30 Örnek, S. V. 56.

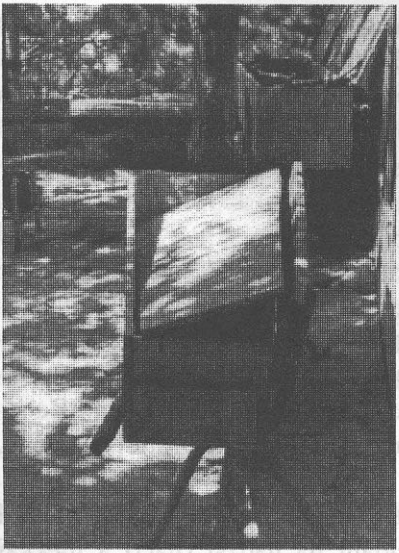

Koporsó

A koporsóterítő anyagától függően természetesen a vagyoni helyzetet is tükrözi. Előfordul, hogy a koporsóba tett viseleti darab az elhunyt hajdani hivatására utal, így *katonák* koporsóját nemzeti lobogóval terítik le és rá a sapkáját teszik, ugyanígy más, egyenruhát viselő tisztviselőnek is. A hodzsák koporsójára turbánját teszik. A fiatal lányok, legények koporsóját a hozományának egy-egy darabjával díszítik, s a koporsóterítő vörös színű selyem. Fiataloknál utóbb már szokás fényképet is tenni,

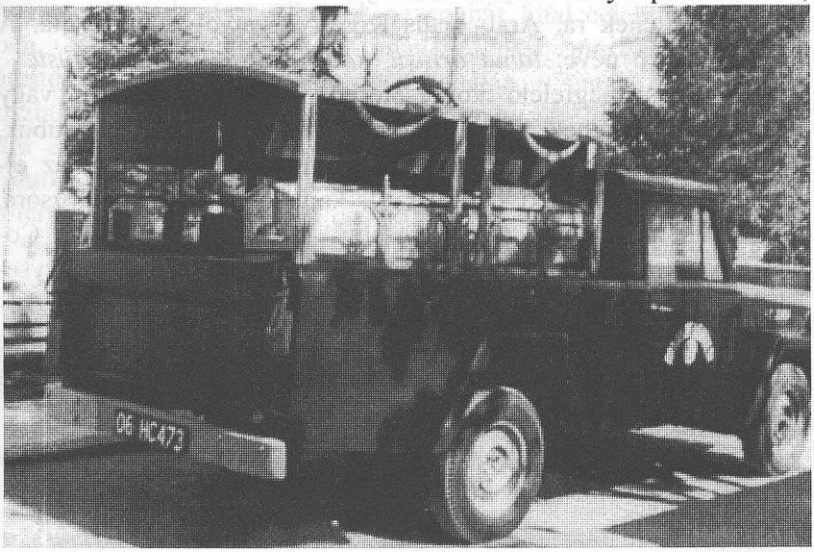

Halottas kocsi
(Ankara, 1990)

néhol virággal díszítik. A Fekete-tenger partvidékén (Tokat és Zile),[31] szokás *zöld ággal, almával, gyümölcsös faággal, fűzfaággal és nyárfaággal* (rá színes rongydarabokat aggatnak) díszíteni a koporsót. Harputban két zöld fűzfaággal kísérik a halottat. Elhantolás után egyiket a fejéhez, másikat a lábához tűzik.[32] Kayseriben a fiatal halottat szintén zöld ággal kísérik. Az ágra almát kötnek, s valamelyik hozzátartozója viszi a koporsó előtt. Datça-ban a fiatal lány vagy menyasszony koporsójára a kendőjét, fátylát terítik, amit a temetés után felhasogatnak, s mint egy zászlót karóval a fejéhez és a lábához tűzik, annak jeléül, hogy elment, még mielőtt beteljesedett volna az élete.[33] A tahtadzsik a fiatal halottat kísérő menet végén színes anyagból készült "zászlót" visznek.[34] Kars vidékén a lovastemetkezés emlékét idézi, hogy felnyergelik a halott lovát, ruháit, tarisznyáját rámálházzák és a halottasmenet élén a temetőbe vezetik.

Az utolsó imádság elhangzása után a vállukra veszik a koporsót és a halottas menet a sírhoz vonul. Legkevesebb tíz ember viszi a koporsót, a sírhoz közeledvén azonban csupán négyen tartják. A halott utolsó útján és a halottbúcsúztató szertartáson a gyermekeken kívül bárki részt vehet - bár kis falvakban csupán férfiak kísérik a holtat. A koporsóra csupán addig van szükség, amíg elviszik benne a holttestet a sírig. Karahanban nem koporsóban, hanem két rúd közé feszített nemezen viszik a holttestet. Az iszlám szabályai szerint való temetési szokás a koporsó nélküli, pusztán lepelben történő temetés. Azonban ahol *laza* szerkezetű a talaj, vagy magasan áll a talajvíz, ott a koporsós temetkezés vált szokássá olyannyira, hogy kőből, vasból való koporsót is használnak. A vallás toleráns e

31 Főleg lázok élnek ezen a területen. Vö: Andrews. 1992.
32 Örnek, S. V. 1971. 57.
33 Örnek, S. V. 1971. 57.
34 Örnek, S. V. 1971. 57., Vö: Kalafat, Y. 1990, 103, Turan M. 1982. 546.

Ima a sírnál
(Ankara, 1993)

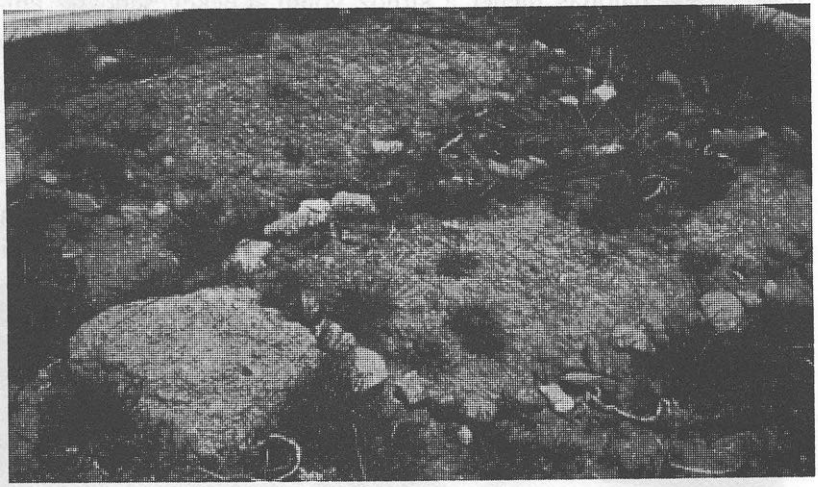

A balbal kőrakás emléke a köznépi temetkezésben
(Ankara, 1993)

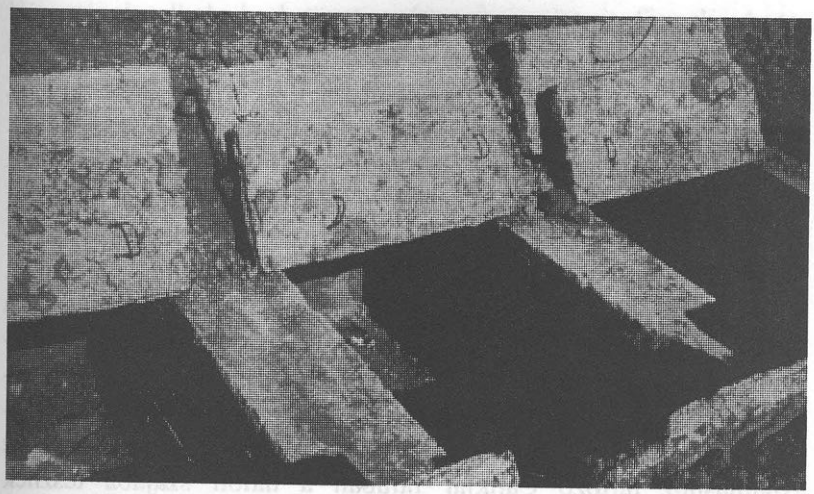

Nyitott sírok
(Ankara, 1993)

tekintetben, a szokás változása ill. különbözősége tehát az ökológiai tényezőknek tudható be.

A koporsós temetést Kayseri, Erzurum, Çorum vidékén azzal indokolják, hogy a süllyedő föld így nem nyomja a halottat.[35] Ahol nem koporsóval teszik le a holttestet, deszkát vagy betonlapot helyeznek fölé, hogy a föld közvetlenül ne érintse a testet. A koporsó nélküli temetést Kırşehirben a keresztény vallás hatásának tartják.[36]

A holttestet úgy teszik a földbe, hogy a jobb oldala a kible (Mekka iránya) felől legyen. A jelenlévők egy-egy marék földet dobnak a sírba. Az elhantolás után az imám a halott feje felett imádkozik a gyászolók körbeülik a sírt és imádkoznak. Általában halmot nem emelnek a tetem fölé, csak körberakják kövekkel a sírt, s a fejéhez, lábához egy-egy nagyobb követ tesznek. (A sírjelölés részleteire a temető és a társadalom viszonyát elemző fejezetben térek ki.)

35 Örnek, S. V. 1971. 57-58.
36 Örnek, S. V. 1971. 72-73.

Törökországnak számos helyén az a szokás, hogy az örökkévalóságra felkészülve a halottal együtt temetik azokat a tárgyakat, amelyeket életében szeretett, vagy amelyekről úgy gondolják, hogy szüksége lesz rá a túlvilágon. Sıvas vidékén, Kevenli faluban a halottal temetik a pányvakötelet és a dohányos dózniját, s télen a paplanját is. Urfában a nők gyűrűjét, fülbevalóját és a menyasszonykorában viselt holmiját teszik a sírba.[37] Ugyancsak Sıvas környékén pl. Yalören faluban az ujján hagyják a gyűrűjét; Subası faluban (Çankırı) pénzt is dobnak a sírba, s ha korábban már mást is temettek arra a sírhelyre, többet tesznek, hogy osztozkodni tudjanak a másvilágon. Az Anamashoz tartozó Çarıklar faluban a halott szájába tesznek pénzt. Bergama falvaiban pedig a halott összes holmiját (kedves használati tárgyait) vele temetik.[38]

Datçaban ajándékot készítenek számára. Két karóra különféle színes rongyokat kötnek, majd a karókat beszúrják a sír fejtől és lábtól eső végéhez. Így biztosítják a holtat arról, hogy megőrzik a földi világon hagyott dolgait.[39] (Valójában a zászlós sírjelölésről van szó. A sírjeleket tárgyaló fejezetben kitérek rá.) A karatepeliek, amikor lepelbe teszik a holttestet *haragaç* (hardal ~ Brassica nigra ~ fekete mustár) szárának egy darabkáját és egy levelét a halott kezébe teszik, mondván: "fogd ezt a levelet és vidd el apámnak ajándékba".[40] A tahtadzsik körében szokás, hogy a sírra tűzött zászló alá cukrot tesznek, amelyből a halott legközelebbi rokona (esetleg gyermeke) minden nap elfogyaszt egyet. Ugyancsak ők a halott feje felől *korsót és poharat* hagynak a temetés után valamint a sír-

37 Kible = imádkozás iránya. A dzsámikban a mihráb jelzi az irányt. Mohamed először Jeruzsálemet majd Mekkát jelölte kiblaként. Öztelli, C. 1959. 1860.

38 Örnek, S. V. 1971. 72.

39 Örnek, S. V. 1971. 73.

40 Örnek, S. V. 1971. 73., Vö: Karamagarali, B. 1992. 25.

látogatások alkalmával tüzet gyújtanak és kávét főznek. A temetői tűzgyújtás a temetés utáni harmadik, hetedik és negyvenedik napon a halottnak a rossz szellemek és a vadállatok elleni védelmét szolgálja. A Beltirek[41] a sír jobb oldalán gyújtanak tüzet, a sírba ételt, italt dobnak. Elazig megye Şih Hasan falvának temetőjében számos sírnál látható a tűz nyoma. A halottetetés és itatás más vidéken is hagyomány: Tartumban péntekenként ételt öntenek a sírra,[42] Çiçektepe faluban pedig a friss hantot locsolják meg vízzel, majd eltörik a korsót, hogy a halottnak nyugalma legyen, ne nyíljon meg a sírja.[43]

A szokás változását mutatja, hogy ugyanebben a faluban az utóbbi években már nem minden temetés után törik el a korsót, hanem elviszik a falu szobájába (muhtarlık ~ a falugazda hivatala), vagy a dzsámi kútjához, és aki iszik belőle, az a halott emlékére teszi. A XVII. században még általános lehetett a halottitatás szokása, erre utal a vezetőréteg fekvő sírköveinek közepén látható lyuk. Ezen át öntözték a sírt. Úgy tűnik, a szokás mára már csak a paraszti kultúrában őrződött meg, de csak helyenként. Azonban a városi temetőkben a halottakért állított kutak a halottitatás emlékét idézik.

Hagyaték

Az elhunyt személyes holmiját, használati tárgyait ha végrendelkezett, úgy annak szellemében szétosztják. Ha nincs végrendelete, a ruháit kimossák (három napon belül) és odaadják a közeli rokonoknak, szomszédoknak vagy adományként a

41 Beltirek oguz leszármazottak az alavita abdalok egyik törzse.

42 A halottetetés szokása Kazakisztánban is gyakorlat. A temetőkben a sírok mellett asztalt és lócát látni, ami azt bizonyítja, hogy a sír mellett a halottra emlékezve étkeznek. A kaukázusi szvanok halottetetésének szokásáról Ujváry Zoltán 1984. 132. a grúzok hagyományaiból Juhász Ágnes 1984. 133. hoz párhuzamot.

43 Topbaş, A. - Seyirci, M. (én). 12.

szegényeknek azért, hogy megemlegessék róla az elhunytat. Néhány személyes tárgyat, így a sapkáját, és a *derekán viselt textilövet* (kuşak) a ház valamely magas pontjára pl. gerendára akasztják, mintegy mementóként a hátramaradottak számára.

A tor

A temetést követően a halott emlékére a *harmadik, hetedik, negyvenedik és ötvenkettedik napon* és az *évfordulón* megemlékezést tartanak. A szokás vidékenként változó, azonban a negyvenedik és az ötvenkettedik napi megemlékezést szinte minden helyen megtartják a temetőben és a háznál is. Számos faluban, már a temetés estéjén vagy az azt követő első csütörtökön rendeznek halotti tort. A közösség együttérzésének szép példáját adja, hogy a halálesetet követő első naptól egy héten vagy tíz napon át a szomszédok, rokonok étellel segítik a gyászolókat. Valójában arról van szó, hogy a veszteség mértékét és a temetéssel járó kiadásokat igyekeznek csökkenteni ezzel, hogy étellel is segítik a ház népét. A szokás elsősorban azokon a helyeken él, ahol a haldoklás idején kiborítják vagy eltávolítják az ételeket, mert azt tartják, Azrail megmérgezi azokat. Pl. Muş vidékén három napig nem szabad a halottas házban főzni. Hasonló szokással találkozunk Afyon és Kızılcahamam környékén is. Lakomával egybekötött megemlékezéseket itt is tartanak, de nem a halálesetet követő napokban, hanem a szakrális hagyomány diktálta időben.

Anatólia-szerte különféle elnevezéssel illetik a halott emlékére rendezett tort. Az általánosan ismert elnevezés az *ölü yemeği* ~ halotti étel, azonban Çubukban *"kı"* Balören, Erzurum vidékén *Kırk ekmeği.* Az északi jürükök között és Divriği, Içel falvaiban *Kazma takırtısı,* Çetinkayaban, Tunceliben: *Ölümün kırkı;* Kevenli, Sebinkaracahisar, Alacahöyük környékén *Can aşı;*

Içelben Can *helvası*, Erzurum vidékén *hayır*, Ölü *ekmeği*, Urfában, Siverekben Kazma kürek *helvası*. A karatepeiek *yiyeceğini etmek*-nek a tahtadzsik *"hayırlı vermek"*-nek mondják.[44] A halotti tor ősi kulturális örökségként, ha vidékenként eltérő formában is - napjaink hagyományvilágában is él. Archaikus példáját adja a Beltir törzsbélieknek a temetést követő harmadik napon rendezett ünnepsége (Ölü aşı): "A torra nem hívnak sok vendéget. Az elkészített étel és ital felét a halott lelkéért a *tűz szellemének* ajánlva tűzbevetik. A temetést követő hetedik napon az egész família (nők és férfiak együtt) elmennek a sírhoz. A sír jobb oldalán nagy tüzet raknak, a magukkal vitt ételekből, italokból a tűzre dobnak, aztán a sírra rakit öntenek és ételt dobnak - mondván: *"idd ezt a rakıt, edd ezt az ételt, neked ajánljuk"* - majd maguk is enni és inni kezdenek. A megmaradt ételt a tűzbe dobják. A temetés *huszadik* napján a házban rendeznek tort. A tűzbe most is ételt dobnak és rakit öntenek. A *negyvenedik* napon újra kimennek a temetőbe és megismétlik a hetedik napon végzett szertartást. Hat hónap után újra lakomát tartanak, de a legnagyobb megemlékező ünnepséget a haláleset első évfordulóján rendezik. Ekkor összejön minden rokon és barát, s együtt mennek a temetőbe, s a már ismertetett módon zajlik a szertartás" - írja S. V. Örnek,[45] Abdulkadır Inant idézve. A szertartás a sámánhit emlékeit őrzi az altaji törökség halottkultuszára vezethető vissza. Jó példáját adja annak, hogy a monoteista vallás minden ereje (erőszakossága) ellenére miként őrződnek meg ősi kulturális elemek a hagyományokban. Magyarázatként azt tudjuk felhozni, hogy az alavita Beltirek vallási különállásuk miatt az iszlám perifériájára szorultak - gyakorlatilag a hegyekbe vonultak vissza, ahol kevésbé érte őket a szunnita irányzat hatása, nem beszélve egyéb, a "civilizáció" diktálta kényszerről. Ugyanez elmondható a nomád jürükökről, sőt a ciprusi törökök bizonyos csoportjairól is, akik a halott lelkéért áldozati állatot ölnek. Ali Tanyıldız a Honamlı jürükökről írja:

44 Örnek, S. V. 1971. 89. Vö: Kalaycı, M. 1970. 37-40.
45 Örnek, S. V. 1971. 91.

"ha közülük meghal valaki, a legközelebbi rokona állatot áldoz, juhot öl, s az állat húsát a halott emlékére elfogyasztják."[46] Az ünnepség neve *"şın kurbanı"*. A ciprusi törökök halotti áldozatát *"kabir kurbani"*-nak (emlékáldozat) mondják. Csak szórványadataink vannak a halotti állatáldozatról, azonban abból, hogy a Karakoyunlu és Akkoyunlu törzsbéliek leszármazottjainak szállástemetőiben számos kosformájú sírjel található, s az ilyen típusú sírjelek állítása századunk első negyedéig szokás volt, arra következtethetünk, hogy sokkal gyakoribb lehet az állatáldozat, mint azt az irodalom alapján gondoljuk.

A halotti tor ideje tehát változó, például Karahanban (Kelet-Anatólia) az egy hónapos gyászidő után rendezik. Ilyenkor az asszonyok addig fonákul viselt ruháikat megfordítják, a férfiak megborotválkoznak és lakomára jönnek a házhoz, ahol bejelentik a gyász végét.[47] A karatepeiek a haláleset után hat hónappal, vagy egy évvel rendezik a tort, (yiyeceğini etmek) amelyen csak a meghívottak lehetnek jelen.[48] A meghívottak köre helyileg változó, számos faluban a rokonokon, ismerősökön kívül a halottmosók, sírhúzók és falu szegényei közül is kapnak néhányan meghívást. A kínált ételek a család anyagi helyzetétől függően változnak, de rendszerint leves, hús, pilav (bulgur vagy rizs) *dolma, börek, keskek, sarma, bamya, fasulye* (bab) *helva, baklava, ayran* kerül az asztalra, általában az elhunyt kedvenc ételei.[49]

A toron résztvevők a halott lelkéért imádkoznak. Karahanban az elhunyttal szembeni nagy tisztességnek számít ha a falu szegényeinek ételt küldenek. Amíg a gyászidő tart addig szokás a részvétlátogatásokat megejteni. Nem egyenként, hanem 5-6 fős csoportokban mennek a távoli rokonok, ismerősök is.

46 Tanyıldız, Ali. 1990. 152.
47 Tan, Naıl Kaya 1965. 3712-13.
48 Örnek, S. V. 1971. 89.
49 Örnek, S. V. 1971. 91. Vö: Németh Gy. 1990. 185.

Újságban közzétett részvétnyilvánítások

Közülük a tehetősebbek mielőtt elindulnának küldenek egy kost a családnak, a kevésbé tehetősek 5-10 kg cukorral segítik őket. Arra is van példa, hogy a távolról jövőket a szomszédok látják vendégül - minden nap más háznál az ott tartózkodásuk idejéig. Ilyenkor is szokás egy-egy kost vágni, hogy tisztességgel megvendégeljék a látogatókat. A részvétnyilvánítások bizonyos formulák szerint zajlanak. Leggyakrabban a következőket lehet hallani:

- Vígasztalódást kívánunk.
  (Başınız sağ olsun.)

- Ne adjon az Isten több keserűséget.
  (Allah başka acı vermesin.)

- Allah kitartó türelmet adjon nektek.
  (Allah ecir - sabır versin.)

- Kegyelmezzen Isten a hátramaradottaknak.
  (Allah geride bıraktıklarına acısın.)

- A Paradicsomban találja meg helyét.
  (Mekanı cennet olsun.)

- Ne adjon az Isten olyan fájdalmat, ami ezt elfeledteti.
  (Allah bu acıyı unutturacak acı vermesin.)

- Isten szent hite és a Korán megadassék (vígasztalódást ad).
(Allah iman, Kur'an nasıp etsin.)

- Őt Isten nyugosztalja, titeket éltessen.
(Allah o yattıkça sizleri yaşatsın.)

- Bőséges legyen a földje.
(Toprağı bol olsun.)

- Allah bocsássa meg a bűneit.
(Allah taksıratını affetsin.)

- Ezen a világon senkit meg nem bántott, a túlvilágon őt se bántsa az Isten.
(Şu dünyada kimseyi incitmemişti, Allah da ahrette onu incitmesin.)

- Allah a földjének erejét (életét) gyermekeinek adja.
(Allah toprağının yaşını evlâtlarına versin.)

- Békéljen meg a lelketek.
(Canınız sağ olsun.)

- Nagy helyről jött a parancs.
(Emir büyük yerden)

- Fatima anyánk türelmét adja Isten.
(Allah Fadime Ana sabrı versin.)

- Allah Jób türelmét adja.
(Allah Eyyub Sultan sabrı versin.)

- Mit tehettek ... mindnyájan oda jutunk.
(Neylersiniz hepimizin gideceği yer orası.)

- Ma neked, holnap nekem (jut ez a sors).
(Bugün sana, yarın bana.)

- Ez a világ rendje, aki elment, vissza nem jön.
(Dünyanin halı ... giden gelmez.)

- Mindnyájan az ő útjára térünk.
(Hepimiz o yolun yolcusuyuz.)

- Nem lehet az Isten parancsának ellenállni.
(Tanrının emrine karşı gelinmez.)

Beletörődés a megváltoztathatatlan sorsba. Mi mást is mondhatnának a részvétnyilvánító formulák. Városokban az újságok is közlik a részvétnyilvánításokat, többnyire magas tisztséget viseltek halálesetekor. A fentebb vázolt szokások mindennél jobban bizonyítják, hogy a részvét nem puszta szó. A rítus befejező szakaszának valóban az a célja, hogy a gyászolók megbékéljenek a sors akaratával és az életük visszatérjen a hétköznapok medrébe. A negyvenedik és ötvenkettedik napi halotti megemlékezések a szakrális hagyomány diktálta formula szerint zajlanak. A *tevhit* recitálása[50] és a halott lelkéért való könyörgés meghozza a lélek nyugalmát.

A néphit szerint a holtra váró utolsó nagy próbatétel, szenvedés a 40. és az 52. napon következik be. Ekkor válik el a hús a csontokról, ekkor adja át valójában a testét a földnek. Fájdalmát enyhítendő az érte mondott könyörgés.[51]

A tortól és az imával járó megemlékezéstől függetlenül is íratlan szabály diktálta kötelesség a sírt meglátogani, azonban ez csak a közvetlen hozzátartozókat érinti. Ankara környékén a

50 Tevhit = isten egyedülvalóságának hite és megvallássa: "la ilahe illallah" recitálása. Lásd Németh Gyula 1990: 185.

51 Veziroglu, Ilter: 1976. 7762.

temetést követő napon, napfelkelte előtt, Afyon, Sıvas, Uşak környékén másnap bármely napszakban, Çubuk, Eskişehir, Kırşehir, Niğde vidékén egy héttel a temetés után, Çorum, Divriği, Kevenli falvakban három nap elteltével, míg Kastamonuban negyven nap múltán mennek a sírhoz.[52] Az iszlám szerint a temetőlátogatásra legalkalmasabb a szerda, a péntek és szombat, mivel ezek szent napoknak számítanak.

III. A gyász

Az elhunyt emlékét a közvetlen családtagok, rokonok őrzik. Az ő feladatuk a hagyomány normáinak megfelelően a halottat ellátni, eltemetni, kívánságait végrehajtani és az emlékét tisztelni, ápolni. A gyász közvetlenül őket érinti, de egy bizonyos ideig, a *gyászidő végének bejelentéséig,* a gyász megtöréséig a faluközösség is részese a rítusnak. Az utolsó megemlékezésekkel azonban a szerepe lezárul. A halotti rítus során válik el igazán, hogyan funkcionál a közösség összetartó ereje, amelyre nemcsak a bajban, de a hétköznapok társasmunkáiban is szükség van. Az anatóliai szokások szép példáit adják a hagyomány erejének, a klasszikus emberi értékeknek.

A gyászolókra az elhunythoz fűződő rokonsági fokoknak megfelelően hárulnak feladatok, a terhek nagyobb részét ők viselik, a gyász megkülönböztető jegyeit ők hordják. Közülük is a nőkre nehezedik az elvesztett családtag iránti fájdalom súlya, hiszen a társadalmi státuszuk a férjektől függött. Főleg ha idős asszony marad özvegyen sorsa jobbrafordulását aligha várhatja. Ha fiatal az özvegy, és még nem nőttek fel a gyer-

52 Örnek, S. V. 1971. 80.

mekei, a *kirvelik*[53] (a műrokonság intézménye) támogatására számíthat.

A gyász ideje változó, a helyi hagyomány az irányadó és függ a gyászolók nemétől is, hiszen legtovább az asszonyok és a gyerekek gyászolnak, a férfiakat kevésbé érinti a közösségi elvárás. A gyászidő lehet három nap, egy hét, egy hónap, negyven nap, fél év vagy akár egy év. (A halotti megemlékezések ideje bizonyos értelemben a gyászidőre is utal.) A legtöbb helyen azonban a vallási hagyománnyal összhangban a negyvennapos gyász gyakorlata él. Ez idő alatt a gyászolók szűkebb és tágabb körének bizonyos tilalmakat kötelességük szem előtt tartani. Így nem hordhatnak színes ruhákat, nem festhetik magukat, nem hallgathatnak rádiót, egyáltalán mindenféle szórakozási alkalomtól távol kell tartaniuk magukat. Ilyenkor elhalasztják a betervezett esküvőket, eljegyzéseket is. A közvetlen hozzátartozókra fokozottan érvényes az elvárás. Ők viselik a gyász megkülönböztető jegyeit.

Anatóliában a gyász színe fekete, bár néhol, így Ineviben a fehér gyászviselet szokás. Az asszonyok a gyász jeléül fonákul hordják a ruháikat, fejükre fekete kendőt kötnek. Kars vidékén, Yemençayır faluban a halálesetet követő 52 napig viselik a gyászjegyet. Karahanban egy hónapig hordják a fonák ruhát. Erzurum (Doğan falu) gyászolói nem mossák ki a ruhájukat. A türkmének *levágnak a hajukból* (egy tincset) és *megbontják hajfonataikat.*[54] Kars vidékén a siratóasszonyok arcukat verik, hajukból egy tincset levágnak és fonákul viselik a ruhájukat. A férfiaknak nincs gyászviseletük. Rájuk nézve kötelező szabály, hogy kirívóan ne öltözzenek és a gyászidő leteltéig nem borotválkoznak.

Ha a gyászidőbe esik valamely jelentős vallási ünnep, a ramadán vagy az áldozatünnep fokozottan ügyelnek arra, hogy

53 Örnek, S. V. 1977. 183. Vö: Kudat, A. 1974.
54 Örnek, S. V. 1971. 84.

ne szegjék meg a tilalmakat. A nagyünnepet szokás ilyenkor *gyászünnepnek* (yas bayramı) *keserű ünnepnek* (acı bayramı) *fekete ünnepnek* (karalı bayramı) nevezni az amúgy mélyen vallásos tartalmú ünnepnapokat. Ha ekkor jön részvétlátogató a családhoz, édesség és cukor helyett csak cigarettával és keserű kávéval kínálják.

A gyászidő vége a temetési rítus utolsó szakaszának lezárását jelenti, tehát hangsúlyos esemény. Ünnepség keretében hirdetik ki a gyász végét, a tilalmakat feloldják, és az élet valóban visszatér a megszokott medrébe. A gyász végének kihirdetése néhol egybeesik a halotti tor rendezéseivel, vagy a haláleset évfordulójával, itt a halottra emlékezés szakrális ünnepével, de ettől eltérő is lehet, attól függően, hogy a helyi hagyomány hogyan alakult. Például Erzincanban egy hét vagy tíz nap elteltével rendezik a *yas hamamı* ünnepséget, ami úgy zajlik, hogy a gyászoló család a török fürdőbe *(hamam)* hívja a hozzátartozókat, rokonokat, különös tekintettel azokra, akik a halált követő napokon élelmiszerrel segítették őket. A rituális mosakodás szabályainak megfelelően "megtisztulnak" - majd megvendégelik (étellel kínálják) a megjelenteket. Urfában a rokonok hívják meg az elhunyt családját, a férfiakat elküldik borotválkozni. Zaraban a halálesetet követő *ötödik napon,* vagy *egy hónap* elteltével a gyászoló család asszonyai és a szomszédok a háznál összejönnek és megfürdenek. Merzifonban *negyven nap* után rendezik a *yas hamamı* ünnepséget, Kayseriben ugyancsak negyven nap elteltével. Niğde-ben negyven nap után, Erzurumban három nap, vagy egy hét elteltével. A felsorolt példák számát lehetne még szaporítani, azt azonban így is jól illusztrálják, hogy mennyire eltérő a helyi hagyományok szerint alakuló gyászidő. Hogy miért alakulhatott így, azt nehéz lenne eldönteni. Nyilván a törzsi hagyományok, az ökológiai körülmények, vagy ezek együttes hatására kialakult paraszti munkaszervezetek ismerete adhatna feleletet. Egyben azonban mindenhol azonosak: a gyász végének kihirdetése pon-

tot tesz a szokássor végére is. Ilyenkor feloldják a tilalmakat, az asszonyok kifordítják az addig fonákul viselt ruháikat, a fejkendőjük alatt hordott fekete talizmánt (muska ~ írás, Korán-idézet) fehérre vagy vörösre cserélik. Inevinben a menyasszonylányok jövendőbeli anyósuktól egy öltözet ruhát kapnak ajándékba és világoslila vagy meggyszínű "írást" kötnek a kendőjük alá. Mindnyájan elvégzik a rituális mosakodást és kihirdetik a gyász végét. Hogy a lelkében ki-ki meddig hordozza a szomorúságot egyéni sors és alkat kérdése. Ha rövid ideig is, a gyász megtartását alapvető erkölcsi kötelességnek tekintik, s nem tagadják meg azoktól sem, akik valamilyen módon vétettek a közösségi normák ellen. A hagyománytisztelet nagy erénye a törököknek. Bár, miként a kultúra minden területe, így a szellemi kultúra is - beleértve a halotti rítust ölelő hagyományokat is - az idők folyamán természetesen változik. Üteme azonban lényegesen lassúbb, mint az élet egyéb területén. Oka az ősök tisztelete és a kegyelet, amely a török népi kultúra alapvető erkölcsi kategóriája.

Siratás

A siratást a halott közeli nőrokonai végzik. Olykor "hivatásos siratók". A halottat a fejénél állva siratják el, miközben fájdalmukat mellük és arcuk ütögetésével, hajuk kibontásával, mint a gyász szemmel látható jeleivel is kimutatják. A siratás addig tart, amíg a holtat el nem viszik a házból. Büyükkarabag faluban miután elvitték a háztól nem szabad siratót mondani. Balıca faluban (Emirdağ) nagy szégyennek számít, ha nincs aki elsirassa a holtat. A siratók a szellemi kultúrának abba az archaikus rétegébe tartoznak, amelyeket már csak a paraszti kultúra őriz. A városi szertartásból hiányoznak a halottsiratók.

A paraszti kultúrában az emberélet fordulói jelképesen fogalmazódnak meg, az élet szakaszait jelzik. Az egyik szakaszból a

másikba való átlépés fontos változást hoz nemcsak az egyén, hanem a közösség életében is. A fordulópontokhoz (legénnyé avatás (sünnet) lakodalom, temetés) fűződő szokásokat a néprajztudomány *átmeneti rítusoknak* nevezi. Az emberélet fordulóin belépő rítusok szabályozzák az egyén és a közösség viszonyát, megfogalmazzák az erkölcsi normákat, viselkedésmódokat, az érzelmi viszonyulást. Mintegy támpontot adnak az események lebonyolításához, s a keletkezett feszültséget, fájdalmat feloldják. Utalásaikban gyakori a születés és a halál képzetének kapcsolata. A népköltészet szép példáit sorakoztathatnánk annak igazolására, hogy a lakodalmas lánysiratók és a halotti siratók nemcsak gondolattársításaikban, hangulatukban, hanem szerkezetükben olykor dallamfűzésükben is hasonlóak.[55] A lánysiratók (gelin yası, ağıdı) ellenkező előjellel ugyan - megfelelnek a halotti siratóknak. A siratóversek olykor az életutat, az elhunyt erényeit, vagy a halál okát mondják el, vagy mint a 10. siratóvers strófái, a halotti szertartást éneklik meg.

Halottsiratók

1.
Ötme bülbül mezarım başında
Arzum kaldi toprağinda taşında
Hem ayrılık hem hasretlik başımda

Csalogány, ne énekelj a síromnál
Kívánságom a földben maradt, kőben
Elválás és vágyakozás a fejemben

55 Szinte előzmények nélküli és módszerében is példaértékű Sípos János népzenei gyűjtése, dallamelemzése és szövegfordítása. Végre magyarul megjelent kitűnő írásában az anatóliai siratók bemutásával megvillantja előttünk a török népköltészet gazdagságát. Sípos János. 1994. 46-58.; Vö: Boratav, P. 1982. 337-362.

2.

Ölüm geldi de bizim elde kışladı
genç oğlandan genç gelinden başladı
Benim yavrularım da acıyı unutup işe başladı

Jött a halál és kezével megsuhintott minket
Fiatal legényeken, lányokon kezdte
Gyermekeimet sem kímélve dolgához látott.

3.

Hezer ölüm hezer ölüm
Her evleri gezen ölüm
Kurulu düzeni bozan ölüm
Yavruları öksüz koyan ölüm

Csúf, csúf halál
Minden házon végig járó halál
Teremtett rendet rontó halál
Kicsinyeket árvává tévő, halál.

(1-3. Ahmet Topbaş gyűjtése Bağlıca és Karapınar falvakban tatár adatközlőktől lejegyzett szöveg.)[56]

4.

Batıdan geliyor davulun sesi
Alli yemenili, eğdirmiş fesi
Götürmüyor benim beyim nefesi
Amanim da iller beyime n' oldu?
Vadesiyle değil, ciritten öldü
Kara koyun gelmiş kuzusunu ister
Beyim utancından yarasi gizler
N'oldun, hey Allahim bir oğul göster

56 Seyirci, M. - Topbaş, A. im. 14. p.

Amanım da iller beyime n'oldu
Vadesiyle değil, ciritten öldü

Nyugatról hallik a dob hangja
Vörös fátylát, félrecsapott kezét,
Az én uram lélegzetét, nem viszi
Oh jaj, mi történt urammal?
Idejekorán gerelytől halt.
Fekete juh jött, bárányod akarja
Uram szégyenétől titok a sebe
Mi történt óh Istenem
Oh jaj mi lett az urammal;
Idejekorán gerelytől halt.

(Şeyh Samı faluban gyűjtötte Ahmet Talát)[57]

5.
Davulcusu (kaya dibi) dolaşır
Kervanları ey (kuzu gibi) meleşir
Ümmü gızın (annesine gara haber) ulaşır,
Nerelere goydun (akmıyası çaylar) Ümmümü

Sziklák közt jár a dobos,
Karavánja úgy béget, mint a birkák,
Ümmü lány anyja is megtudja a rossz hírt,
Ümmümet hová tetted átkozott folyó,

6.
Gurbetin yolları dikendir, diken,
Kör olsun dikeni yollara eken

Idegen föld útja tövissel van teli
Vakuljon meg aki a tövist oda veti.

57 Öztelli, C. 1983. 425.

7.

Evlerinin önü yüce
Evlerin damları yerde
Gız anası, gız anası
Elinde mumlar yanası

Magas házak eleje
A tetejük leér a földre
Lányos anya, lányos anya
Kezében égnek a gyertyák

8.

Saçları sırmalı kilime benzer
Sallenen [sallanan] boyuna gurban oldugum
Çiçekli yaylanın gülüne benzer
(ney, ney, de ney, ney ney de ney)

Haja ezüstszállal szőtt kilimhez hasonló
Lengedező termetébe beleszerettem
Virágos, nyári legelő rózsájához hasonló

9.

Senem'in kiydiği [giydigi] ipekli sarı
Ölmeden yüzünü görsem bacı
Bozuk değirmenin girik sırgabı
Suyu geldi çaglamaya basladı.

A sárga selyem, amit Szenem felöltött
Bár látnám az arcod néném, mielőtt meghalok
Elromlott malom törött vitorlája
Megjött a vize, csobogni kezdett.

(5-9. Sípos János gyűjtése és fordítása.)[58]

58 Sipos J. 1994. 56-57.

10.

Ali baba der ki, bu dünya fanı,
Veren alır imiş o tatlı canı.
Hifz edebilirsem eğer imanı.
Dünyayı bir pula satıp gidiyorum

Ali atya mondta, az élet múlandó
A drága lelket, aki adta, visszaveszi
Jegyezd ezt meg, ápold a hitet
Odaadom a világot egy garasért, elmegyek.

Ruh çıkınca ceset ortada kalır
Bütün insanları bir gayret alır,
Kurulur bir kazan çabucak yanır
Dedim sükutuma düştüm gidiyorum.

Hiába minden erőfeszítés
Amikor a lélek elszáll a test magára marad
Gyújtják a tüzet, hozzák az üstöt
Mondom némaságba estem, elmegyek.

Bağlarlar çeneni örterler yüzün,
Parmaklar baglanır uzanır dizin
Eger açik işe yumarlar gözün,
Güzelce ruhumu teslim ediyorum.

Felkötik az állad, letakarják arcod
Ujjaid kötözik, kinyújtják a térded
Nyitott szemed lefogják
Odaadom szépen a lelkemet

Çabucak boyuna bir ip ölçerler,
Güzelce üstüne kefen biçerler,
Öd tüttürüp zemzemini saçarlar,
Onları geriden ben seyrediyorum.

Testedről sietve szalaggal méretet vesznek
Rá szépen lepelt szabnak
Aloét füstölnek, szent vizet hintenek
Én visszanézek rájuk

Dört kişi dört yandan tutarlar hele,
Korlar teneşirin üstüne bile,
Hocalar peştemal sararlar bele,
Büyük muradıma erip gidiyorum.

Négyen négyfelől tartanak már
Asztalra tesznek
Hodzsák lepelbe csavarnak
Nagy célom elérvén - elmegyek.

Biri yur, birisi suyunu koyar,
Agzına, burnuna köpükler yigar
Bir yandan ufalar, bir yandan sigar
Büyük abdestimi alıp gidiyorum.

Egyik mosdat, másik a vizet önti
Szádba, orrodba habot tölt
Egyik felől bedörzsöl másikon letöröl
Nagy abdesztet véve elmegyek

Toplanır hocalar hemen bir yere
Derler ki oturun hemen devire,
Verirler "kabultu ve heptu" diye,
Borcumu edâ edip verip gidiyorum

Összegyűlnek a hodzsák rögtön valahol
Mondják, hogy üljetek le imádkozni
Kénytelen-kelletlen mondják
Letudva az adósságom, elmegyek

Bir yanda teneşir salaca hemen
Yakasız gömlegi giyen o zaman
Dört kişi dört kola girdiği zaman
Evlât ayalımı koyup gidiyorum

Az asztalon oldalra fordítanak
Gallértalan ingbe bújtatnak
Amikor karjába vesz a négy ember
Asszonyt, gyermeket elhagyva indulok

Sağlam yere koydu ise temelin,
Eğer ki var ise hayır amelin
Bülbül gibi söyler güzelce dilin
Kolayca sualım verip gidiyorum.

Jó földbe tettek ha van rá alapod
Ha van jótéteményed,
Szépen szól a szó, mint a csalogány
Nyugodtan megyek el.

Tabutun içine seni koyarlar
Salacaya kolan ile sararlar
Çoluk çocuk nerde deyi ararlar
Omuzdan omuza uçup gidiyorum

Koporsóba tesznek téged
Áthúzzák rajtad a kötelet
A gyerekek csodálkozva keresnek
Vállról vállra repülve elmegyek

Götürürler musallaya koyarlar
Er kişiye niyet edip uyarlar
Duymayanlar "Bu kim?" diye sorarlar
Bütün ahbaplara sükût ediyorum.

Visznek és a szent kőre tesznek
A férfiak inteni (meginteni) akarnak
Ki nem halottra, kérdi, ki ez?
Már nem szólok senkihez

Ali baba nere koydun malını
Hiç birisi sormaz oldu halını
Kaparlar agzına yedi salini
Kaba yeller gibi esip gidiyorum.

Ali atya hová tetted a vagyont
Nem volt ki ismerné a helyzetem
Letakarnak, hét hintán
Mint a szélvész, eltűnök.

Açarlar mezar beklerier seni
Içine koyarlar tabutla teni
Okurlar bir yasın dönerler geri
Dünyadan alâkam kestim gidiyorum

Ásó és sír vár rád
Koporsóval beletesznek
Olvasnak egy imát, és visszafordulnak
Már nincs dolgom a világgal, elmegyek

Cenazeyi gömüp dönerler geri,
Toplanırlar eve hep ufak iri
Orda Kur'an okur hocanın biri
Başınız sağolsun diyen gidiyor

A holtat eltemetik és visszatérnek
Összegyűlnek a házba kicsik, nagyok,
Ott a hodzsákból valaki imát mond
Jönnek a vigasztmondók

Yakın akrabalar kalır orada
Kimi ağlar, kimi güler arada
Kimisi mal saklar o sırada
Her biri bir yandan gayret ediyor

Maradnak a közeli rokonok
Van ki sír, van ki nevet
Akad, ki a vagyonra gondol
Mind nagyon, igyekeznek

Derler ki; yalayalım bir parmak balı
Getirin ortaya bölelim malı
Kimi kilim ister kimisi halı
Sehmine düşeni alan gidiyor

Mondják hadd nyaljak egy ujjnyi mézet
Add elő és oszd el a vagyont
Van ki a kilimet akarja, más a szőnyeget
Aki megkapta a részét elmehet

Unuturlar seni üç gün geçmeden,
Ruhun için biraz helva pişmeden
Kimi gider, su getirir çesmeden,
Bunların cümlesini ben seyrediyorum

Három nap múlva elfelejtenek
Anélkül, hogy a lelkedért helvát főznének
Van ki a forráshoz megy vízért
Én látom mindőjüket.

(Ali Kavafoglu gyűjtése 1956. Kayseri.)[59]

59 Örnek, S. V. 1977. 227-229.

IV. Temető és társadalom

Az iszlám halottkultuszban a temetők sokszínű, sokrétű kultikus hagyományt őriznek. Olyan komplex jelrendszert alkotnak, amely betekintést ad a szakrális hagyomány világába, ugyanakkor a társadalmi értékrendet, a népi kultúra egyéb megnyilatkozásait is sejtetik még évszázadok távlatából is. A temetők sírjelei az iszlám világképet, a kultúra koronkénti jellegzetességeit tárják elénk. A török temetőkultúra az iszlám befolyása alatt álló temetési rítus állandósága mellett történelmi koronként változó sírjelölést mutat. Tekintetbe kell vennünk azonban, hogy a ránk maradt sírjelek többsége a társadalom vezető rétegének sírjelölésére ad példát, maradandó emléket csak számukra állítottak. A köznépi temetkezés szokásaira, sírjelölésének módjára történeti forrásokból, útleírásokból, összehasonlító néprajzi adatokból és a récens hagyományokból következtethetünk.

A kultúrtörténeti áttekintéshez a történelmi korszakok adnak jó fogódzót, bár a korszakhatárok a valóságban nem rajzolódnak ki, nem válnak el olyan élesen. Egy-egy történelmi korszakon belül is - különösen a mozgalmas szeldzsuk korban - szinte negyedszázadonként újabb sírjeltípusok jelennek meg, azonban néhány alaptípus továbbélése századok múltán is megfigyelhető. Jelképrendszerükben az arab, perzsa és a bizánci kultúrhatás sajátos keveredése érzékelhető.

Szeldzsuk-kori sírjelek

Az anatóliai törökség története a XI. század húszas éveitől kezdődik, amikoris a türkmén lovasok egyre gyakrabban portyáznak az örmény-bizánci határterületeken, majd 1071-ben Alp Arszlán, a Van-tótól északnyugatra lévő Malazgirtnál súlyos csapást mért a kelet-római haderőre. Ezzel megnyitotta az utat

az Anatóliát elárasztó türkmének előtt. Etnikai szempontból őket tekintjük az anatóliai törökség őseinek.[1] Több kisebb emírség létrejötte után a XI. század végére kialakul az anatóliai szeldzsukok szultánsága, amely Konya központtal a térség történetében a XIII. századig meghatározó szerepet játszott. Kultúrtörténetére a keleti török törzsek történelmi hagyományai, néphite és szokáshagyománya nyomta rá a bélyegét. Az anatóliai szeldzsukok kulturális örökségeként az építészeti remekműveiket, főleg kultikus építményeiket, a tudományos és az irodalmi élet örökbecsű alkotásait tiszteli az utókor. A szeldzsuk vezetőréteg a perzsa kultúra hatása alatt állt, így kultikus hagyományaikat, sírjelöléseiket is ez határozza meg alapvetően.[2] A szeldzsuk korból emírek és családtagjaik síremlékeinek vizsgálatához, változásaik elemzéséhez alapvetően Ahlat történelmi temetőjében, valamint a birodalom fővárosa, Konya mellett hét különböző helyen megmaradt temetőkben, illetőleg a múzeumokban őrzött emlékekre támaszkodhatunk.[3] Közülük a legjelentősebb Ahlat temetője, mivel nemcsak a szeldzsukok, hanem őket követően évszázadok során mások is temetkezési helyül használták, az iszlám kultúrtörténet nyolcszáz éves reliktumait találjuk egy helyen.[4] A törökországi temetők majd mindegyikére elmondhatjuk, hogy századokon át működő temetők voltak. A korszakok tanulmányozása szempontjából támpontot jelentenek a sírok tájolása, elrendezése, a sírjelek anyaga, formája és díszítőelemei. A formai szempontú vizsgálat alapján az alábbi

1 Matuz J. 1990. 17.

2 Karamagarali B. 1992. 46. Vö. Radloff, W. 1893. XII. 4-6.

3 Konyában 32 különböző helyen létesítettek temetőt. A városrendezés során többségüket felszámolták, így a korból ma 7 helyen található temető, közülük is legjelentősebb a Musalla Üçler és a Hacı Fettah temető. Mehmet Önder: 1969.5.

4 A sírkövek többségét az évszázadok során megrongálta az idő, betemette a föld. Eddig hozzávetőleg ezer sírkövet tisztítottak meg, közülük mintegy háromszázat vizsgáltak meg a török történészek. A Beyhan Karamagarali által szerkesztett katalógusba 118. db teljes leírása került, 441 fotóval illusztrálva. Eddig ez a legteljesebb temetőkatalógus, amit Törökországból ismerünk. A válogatás szempontja nem elsősorban a szépség és művészettörténeti érték volt, hanem a változás, a fejlődés nyomonkövetése.

jellemző típusokat különíthetjük el: a kőládát, a nyeregtető formájú, két végén négyszögletű lappal lezárt sírjelet, a sírsztélével ellátott kőládát és a fejnél, lábnál sírsztélével jelzett fedett kőládát.

A XI. században jellemző a *kőláda,* oldalán *kûfî* írással, amely egyben a díszítését is adja. E típuson belül is két forma jellemző, a *nyitott kőláda* (gövdeli sandûka) és a zárt, néhol talapzatra állított szögletes formájú *fedett kőláda* (şahıdesiz prizmatik kapalı sandûka). Mindkét forma jellemző az iszlám országok mindegyikére, a kor jellegzetes sírjelölése volt. Radloff a Jenyiszej folyó mentén és Orkonnál talált hasonló formájú sírjeleket a VII-IX. századra datálja. Ugyanez a típus Anatóliában a XI. században jelenik meg. A legkorábbiak közül való a hidzsra 387. (1030) évéből Gazne-ban Sebukteken márvány síremléke, és Samból Fatma sírköve a Hidzsra 439. (1048) évéből.[5] Magasságuk 60-90 cm, hosszúságuk 190-210 cm, szélességük: 40-80 cm. Ettől a mérettől csak a gyermeksírok térnek el. Mind a nyitott, mind a zárt kőládákat Anatólia északkeleti részén találni nagyobb számban, míg délnyugat felé haladva számuk egyre csökken, ami egyben jelzi a birodalom földrajzi határait, terjeszkedésének irányát is.[6] Anyaguk szürke vagy vörös tufa, ritkán márvány. Oldalukon a kûfî írás a XII. század elejétől elmarad, maga a sírjel sem éli túl a század végét. A XII. század első felében megjelenik a nyeregtető formájú, a két végénél lévő nyitott háromszöget élére állított négyszögletű kőlappal lezáró sírjelforma a *çatma lâhid.*[7]

A XII. századi sírköveket finom domborítású növényi ornamentika díszíti (rumî) felirata Korán-idézet, a halott neve. Az évszámot 1158-tól írják a sírkövekre. A korszak jellemző epitáfiumából két példa:[8]

5 Karamağaralı, 1992. 46. Vö. Radloff, 1893. XII. 4-6.
6 Karamagaralı, B. 1992. 46.
7 Önder, M. 1969. 5-6.
8 Ahlat temetőkatalógusában No. 17. (212-213. kép); és a 16. (209-210. kép) Vörös tufa, hossza 281 cm, szélessége 83 cm, magassága 72 cm. A fedőlap 60 cm.

1. *"Ez a sírkő 553/1158 évben elhunyt SELAME b. Muhid b. el - HACCAK-é. Isten ítélje őt."*
2. A kő északi oldalán:
"Ez a sírkő, HIBETU JUSUF-é"
Déli oldalán:
"Allah bocsásson meg neki" - valamint a Korán Tevhid-szúrája (21.) olvasható.

A XII. század utolsó negyedében újabb változás tapasztalható, sírjelek formájában. A kőláda fejnél eső részénél magasodik a sírsztélé. Mindkét oldalán finom kőfaragás díszíti, a rozetták, indás-folyondáros díszítés mellett feltűnnek az iszlám vallási jelképek: az örökmécses (kandil) és a gyertyatartó. A forma a XIV. század első negyedéig él tisztán, módosult változatait azonban később is megtaláljuk. Mellette, a XIII. század első felében megjelenik a fejtől-lábtól sírsztélével ellátott fedett kőláda, amely az oszmánok jellegzetes sírjeltípusa lesz. Nagyon lényeges vonása, hogy a lábtól való kő formája eltér a fejnél lévőtől. Többnyire henger formájú, míg a fejnél lévő szögletes, esetleg a *mihrábot,* az *imafülkét* mintázza, néhány esetben határozottan antropomorf jellegzetességeket mutat. Mint alaptípus, a XIX. századig megtalálható.

A formaváltozás etnikai csoportokhoz való kötése meglehetősen nehéz feladat, mert nem ismerjük a korszak etnikai mozgását, azonban gyanítható, hogy a változások mögött a XIII. század '30-as éveitől a mongolok elől menekülő újabb és újabb török csoport áll. A népesség etnikai összetétele egyre inkább eltolódott a törökök javára.[9] A nagy létszámú nomádság (a XIII. század derekán 70 000 sátrat becsülnek) jószágai részére egyre nagyobb legelőterületet igényelt, de csak a szántóföldek rovására terjeszkedhetett, így a letelepült, földművelő bizánciakat és örményeket visszaszorítva tarthatta fenn a külter-

9 Matúz J. 1990. 21.

jes állattartást. A társadalmi érdekkülönbségek lassan szétfeszítették a szeldzsuk állam keretét, helyén törpefejedelemségek jöttek létre, amelyek azonban nem egymástól elszigetelten éltek, hanem a kereskedelem révén kapcsolatban álltak. Valójában csak az irányítás szempontjából szabdalódott szét a birodalom. A hatalmi harcok, a határvillongások megviselték ugyan a letelepült lakosságot, de nem olyan mértékben, hogy általános hanyatláshoz vezetett volna. A városokban továbbra is virágzott a kézműipar, mecseteket építettek, *medreszéket* hoztak létre. Konyát, az akkori fővárost elárasztották a vezető szerephez jutott türkmének, aminek következtében az addig hivatalos perzsa nyelvet felváltotta a török nyelv. A társadalmi változás a temető képén úgy hagy nyomot, hogy a XIII. század harmadik negyedében megjelenik egy újabb sírjelforma, a *cilindrikus* és *félcilindrikus* (silindirik sandûka) sírjel. (A cilindrikus formánál nem hagyható figyelmen kívül a bizánci hatás, különösen a félcilindrikust tekintjük, de csakis a formája utal a bizánci sírjelekre.) A XIII. század végi, XIV. század eleji kőfaragó művészet fénykorát jelzik ezek a sírépítmények. Valóságos versengés látszik a ránk maradt emlékekből.[10] Hatalmas síremlékek készültek, mind méretükben, mind művészi megmunkálásukban felülmúlhatatlanok. Emírek és családjaik síremlékei. Maga a forma a XIV. század végéig változatlan marad, azonban a kőfaragás technikája de kiváltképp a díszítőelemek térnek el a korábbiaktól. Az eltérés az alapanyag megváltozásával is indokolható, hiszen az addig általános homokkő és mészkő mellett megjelenik a márvány. Amíg a XI-XII. századi kőládákat kûfi írás díszíti, a XIII. században megjelenik az arabos folyondáros díszítés (rûmi) és minden bi-

10 Konyában a szeldzsuk kortól napjainkig 32 helyen létesítettek temetőt, jelenleg hetet találunk belőlük. Közülük is a legjelentősebbek a *Muszallah, Ücsler,* és a *Hadzsi Fettah* temetők. Önder, 1969. I. A város terjeszkedése miatt megszüntetett temetők sírjeleit a múzeumok őrzik. A legkorábbi darabjaik egyike a Hidzsra 681. (1283) évéből származik.

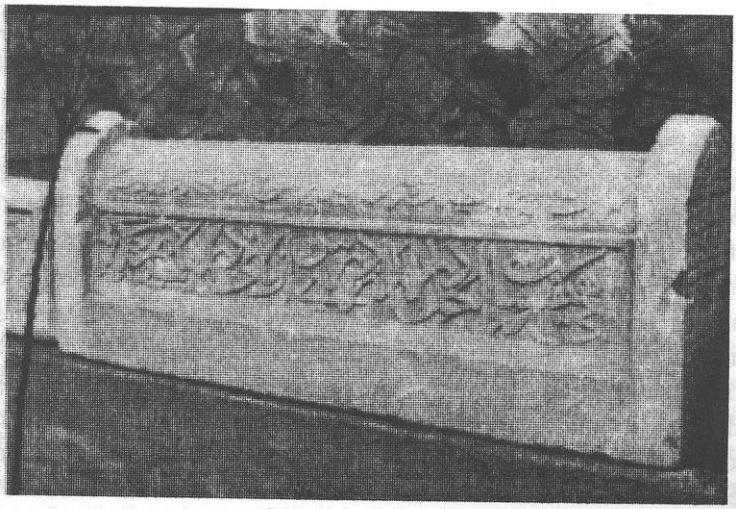

Bizánci hatású sírkő
(Isztambul, 1991)

zonnyal az iszlám erősödésével, és a hit jegyében vívott szent háború, a dzsihád szellemével[11] összefüggésben a sírköveken is egyre gyakoribbak a mohamedán jelképek. Mellettük a XIV. század sírkövein először, megjelenik a gránátalma (nar) motívuma, és más életfaábrázolás.

Az eddig tárgyalt sírjelformák jellemzőek Kelet-Anatóliára, elsősorban Konya, Malatya, Eskişehir, Malazgirt, Erzurum vidékére. Nyugat-Anatóliában a bizánci kultúrhatás befolyása tovább érződik, szembetűnő változást a sírjelölésben a XI-XIII. században odaérkező nomád türkmén törzsek hoznak a kos formájú, valamint állatviadalokat vadász- és harcijeleneteket ábrázoló sírjeleikkel.[12]

11 Matúz J. 1990. 24.
12 Seyirci, M. - Topbaş, A. [é.n.] 17-36.

Oszmán kori sírjelek

A Szeldzsuk Birodalom felbomlását követően létrejött törpefejedelemségek egyikéből, az oszmán emirségből nőtt ki az a birodalom, amelynek nevét hamar megtanulta a világ, rettegte a középkori Európa. Oszmán és nemzetsége (1281? -1326) történeti mondáik szerint a Kayi nevű oguz törzshöz tartozott,[13] amely nomád pásztortörzs volt. Buzgó hitharcosok lévén hatalmi területüket gyors ütemben növelték, Karacahisar, Inegöl, Bilecik, Yenişehir után 1326-ban meghódítják a Márvány-tenger közelében fekvő bizánci várost, Bursát. Oszmán történelmi jelentősége abban áll, hogy törzsét államszervezetté fejlesztette. Róla nevezték el az általa alapított uralkodóházat, az államot, a későbbi birodalmat. A kitűnően szervezett katonai feudális társadalom alapját ő teremtette meg.[14]

Nem feladatom az oszmán történelmi események még vázlatos formában való ismertetése sem, azonban tárgyunk szempontjából a kezdetek említése fontos, mert a burszai korszakokkal újfajta sírjel tűnik fel az eddig bemutatottak mellett. Igyekeztem kronológiai sorrend alapján besorolni a típusokat azonban mindegyik esetében elmondható, hogy egymás mellett élve e formák és típusok gazdag átmenetet képeznek.

Az oszmánokkal figyelemre méltó jelenség tűnik fel a temetőkben. Már nemcsak a fejnél, hanem a halott lábánál is állítanak sírsztélét, az eddigi, a földtől jóval magasabbra készített kőkeret vagy félcilindrikus forma helyett a sírt borító kőlap alig emelkedik a föld felé. A fejnél álló sírsztélé felső részénél kerekített mihrábot formáló, néhány tipusnál határozottan antropomorf jellegű, feje, válla, törzse jól látható. E két alaptípus a XIX. századig fennmarad.[15] Alapvető formaváltozás

13 Kaji - Kayıg törzs leszármazottjai a törzsi összetartozás jegyét, a tamgát ma is a sírjeleikre vésik. Önder, 1969. 16.

14 Matúz, J. 1990. 28-38.

15 Karamagaralı, B. 1992. 22-23.

nélkül valószínűleg az antropomorf sírjelekből alakul ki az oszmánkori jellegzetes turbános sírkő, amely korai alakja a Timurida-dinasztia uralkodása idején jelenik meg (1370-1501) a mevlei dervisek süvegének formáját mutatja.[16]

Török kutatók véleménye szerint[17] a turbános sírjel indiai kultúrhatásra alakult ki. Álláspontjuk vitatható, ha arra gondolunk, hogy a katonai - feudális államszervezetben, a jogban az állam és egyház összefonódott. Az oszmán birodalom az alapítástól a bukásáig iszlám állam volt, amely a kezdetekben a vallás elterjesztéséért, később a hitetlenekkel szembeni megvédéséért küzdött. Uralkodója az iszlám fejének számított, hadserege az iszlám hadserege, törvényei a vallás törvényei. A szultánok kötelessége volt ezt szem előtt tartani, ha eltért volna ettől az iránytól, a tudósok és papok óriás hierarchiája, a "szent törvény őrei" figyelmeztették, hiszen a vallási dogmák, a rituális és istentiszteleti szabályok valamint a polgári és büntetőjog egyetlen gyökérből szökkent szárba. Ismerete az *ulemák* a vallástudományok szakértőinek kiváltsága volt.[18] A muszlim igazságszolgáltatás szerint az állam nem törvényhozói hatalom, a törvényt Allah hozza és kinyilatkoztatás útján tudatja, így a "szent törvény" (seriat) a Próféta hagyományaira alapul.[19] A végrehajtást azonban nem betű szerint kell érteni, a háttérben a helyi közösségek hagyományain alapuló szokásjog játszott szerepet az igazságszolgáltatásban. A minden ízében iszlám alapon nyugvó társadalom rangjelző szimbóluma sem lehet más, mint az egyházi kötődésű réteg viselete. A társadalmi hierarchiát, amit a temetők rendje is elénk vetít, ők határozták meg az alábbiak szerint. I. Murád (1360-1389) létesítette a katonai főbíró[20] (kádiasker) címet, amit a tartományok vallási vezetőjének

16 Karamagaralı, B. 1992. 22-23.
17 Karamagaralı, B. 1992. 22-23. Vö: Önder, M. 1969. 9.
18 Lewis, Bernard. 1981. 163-172.
19 Glasenapp. H. 1984.
20 Lewis, B. 1981. 165.

adományozott. Ez időtől kezdve bontakozott ki az államvezetés, igazságszolgáltatás és vallási hierarchiának az a rendszere, amelyhez fogható nem volt az iszlám országok történetében, amely sajátos módon alakította az oszmán társadalmi rétegződést.[21]

Kezdetben a katonai bíró állt a hierarchia élén, majd egyre erősebb lett a sejhüliszlám néven ismert isztambuli főmufti hatalma, így a XVI. század elején már őt ismerték el a legfőbb egyházi méltóságnak, az államvezetésben közvetlenül követte a nagyvezírt. Irányítása alá tartoztak a dzsámik, imámokból, müezzinekből, prédikátorokból álló gyülekezete valamint az iskolák. A hivatali és vallási testületek tagjai egyaránt ezekben az iskolákban tanultak, ezek szellemiségét szívták magukba, s amikor hivatalra kerültek - mert a hivatali tisztségeket rendszerint az *ulema* réteg tagjai töltötték be - minden igyekezetükkel a neveltetésükből következő elvárásnak kívántak eleget tenni.

A társadalom vezetőrétegét tehát ők alkották. Az egykori tartományi központok és a főváros történelmi temetőiben az ő sírjeleiket találjuk. A XVI. századtól egyre sokszínűbb a sírokon ábrázolt fejfedő (serpuş) formai megjelenése. Valószínűleg az ulemák sírjelölése volt hatással a polgári rétegre is. A temető képe a társadalom vezető rétegének tagozódását tükrözi. A fejfedő jelzi az elhunyt társadalmi és vallási hovatartozását, amint azt a XVI. századi követjárások során készült feljegyzésekből ránk maradt adatok is igazolják. Kuripesics Benedek 1530-ban így ír: "Az udvari szertartáshoz felvonult törökök rangjuk és beosztásuk szerint más-más turbánt viseltek. A fehér turbánt (tumban) viselők feltehetően az ulemák, a mohamedán egyházi jogtudósok voltak, fehér csúcsos süvegűek az azabok, (olyan gyalogosok voltak, akik nem tartoztak a szultáni testőrséghez), a zerküláh, a posztóból készült kúpos alakú fejfedő aranyozott fonallal kivarrt fajtáját a magasabb rangú jani-

21 Lewis, B. 1981. 166.

csárok és szolákok (balkezes íjászok) viselték. A közjanicsárok fejfedőjétől az különböztette meg, hogy hiányzott róla a hátrafelé lelógó rész, a jatirma."[22]

A viselet, de különösen a fejfedő nemcsak a katonaság rangját jelezte, hanem a polgári lakosság foglalkozását is, olykor származására utalt. A süveg (serpuş) köré csavart szárik (sarık) másként állt az írnok fején, másként viselte az ötvös és egyéb céhbe (esnaf) tartozó.

Evlija Cselebi a XVII. században Isztambulban a szultán előtti felvonulás alkalmával ötvenhét céhet ír le, közöttük a szemétkotrókat is, akiknek "vörös kaftánjuk volt és a Tekke vagy a Hámid részhercegségben viselt süveget hordtak.[23]

A turbánviselet általános lehetett a birodalmon belül, átvették a vallási kisebbségekhez tartozók is, erre utal a Lamberg József és Jurisics Miklós vezette 1530. évi Konstantinápolyi követjárás feljegyzése: "A kőhídtól és Drinápolytól egészen Konstantinápolyig, sőt még azon túl is (...) mindmáig sok görög él, valamennyi városban, mezővárosban és falvakban. Keresztény hitűek, szigorúan megtartják ünnepeiket, templomaik, papjaik, szabályaik és szertartásaik vannak. Török fejfedőt, turbánt viseltek, de csakis kéket és nem borotválják a fejüket, hogy meg lehessen különböztetni őket az igazi törökök-től."[24]

A XVII-XIX. századi temetők sírjelei a korábbiakkal összehasonlíthatatlanul változatos képet mutat. Amíg a XV-XVII. században rendszerint a már említett vezető rétegnek, a magas hivatalt betöltőknek állítottak maradandó sírjelet, a XVIII-XIX. században már a kézműveseknek, cirkuszi akrobatáknak is. A

22 Kuripesics Benedek beszámolóját közreadja Tardy, L. 1977. 158.

23 Evlija Cselebi 17. századi világutazó 10 kötetben jegyezte le az utazásai során látottakat. Műve teljes kiadásban máig nem jelent meg. A 8. kötet, a magyarországi utazásáról szóló, és az 1. kötet kivonata magyarul is olvasható. Germanus Gy. 1984. 18.

24 Tardy L. 1977. 155.

fejfedők olyan arzenálja tárul elénk a történelmi temetőkben, hogy a típusok elkülönítése nem kis feladat elé állítja a kutatót.[25] A próbálkozások közül kiemelkedő Von Hans-Peter Lagueur munkája, aki mintegy 500 sírra kiterjedő vizsgálata alapján állított fel tipológiát.[26] Lagueur isztambuli és edirnei temetőket vizsgál 1737. 05. 1-től 1834. 05. 10. időintervallumban. Tanulságként összegezte, hogy ez idő alatt, mintegy tíz alapforma huszonötféle variációja válik el. Az ő munkájára hivatkozva közöljük az alábbi típusokat.

Az 1. ábrán látható turbánt a kincstárnokok és a háremőrző fekete eonukok viselték a szultáni ünnepségek alkalmával. A XVIII. század végén kiment a divatból.

A 2. ábrán látható turbánt a a rangos tisztviselők, a szultáni tanács tagjai hordták. A buggyos sapka köré tekert szárik keskeny, hosszú anyagból készült. Alighanem ez szolgált mintául a 3. ábrán látható turbánnak, amely ugyancsak az államigazgatásban szolgáló pénzügyi- és számvizsgálók valamint vámhivatalnokok viselete volt.

Formáját tekintve az előzőhöz sorolható a 4-5. ábra fejfedője. A spáhi ocağı, a kisebb javadalombirtokosok rétegéhez tartozók viselték. (A sírjelükön a titulusukra vonatkozó egyéb utalás nincs.) A 6-10. ábrák az alacsonyabb társadalmi réteg képviselőinek sírjelén látható formát mutatják. A sírfeliratok alapján úgy tűnik ilyet hordott a kávéháztulajdonos, a kereskedő és az alacsonyabb rangú egyházi személyek. A 7-8. kép a kézművesek, kereskedők fejfedője. A 9. ábrán lévő turbán a dzsemat, (cemaat) a janicsárhadtest nagyobb létszámú hadosztályához tartozó katonák hozzátartozóinak sírjelén látható.

25 Krüger, Eberhard Einige afghanische Turbanformen. In: Waffen und Kostümkunde, Jahrgang, 1969. 42-48. Vö: *Ayanoglu*, Ismail: Fatih devri ricali mezar taşları ve kitabeleri. Im: Vakiflar Dergisi IV. 1958. 193-208.

26 Lagueur, Hans-Peter 1982. 80-92. Az idézett mű nyomán készült rajzos illusztrációkat Hangyási Attilának, a Györffy István Nagykun Múzeum munkatársának ezúton is köszönöm.

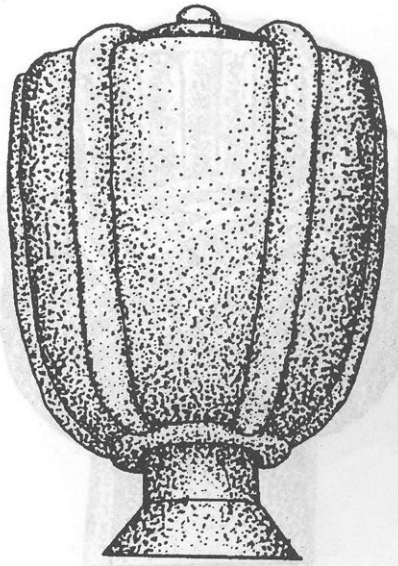

1. rajz
Kincstárnokok háremőrző eonukok sírköve

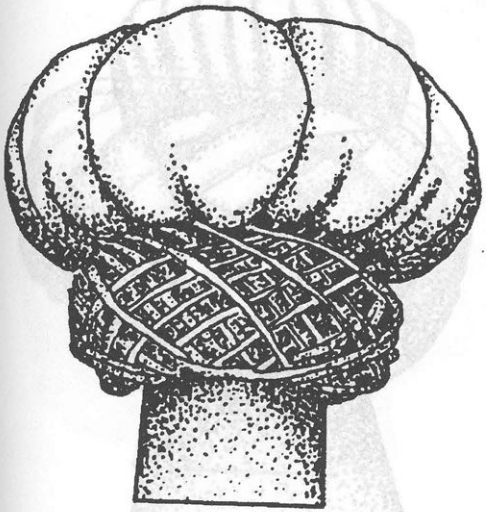

2. rajz
Rangos tisztviselők, a szultáni tanács tagjainak sírköve

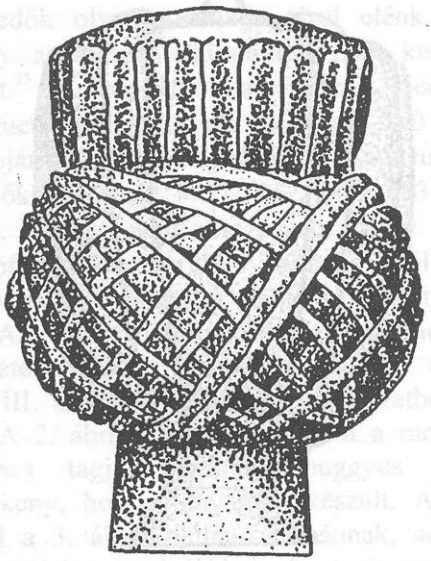

3. rajz
Az államigazgatásban dolgozók, pénzügyőrök, vámhivatalnokok sírja

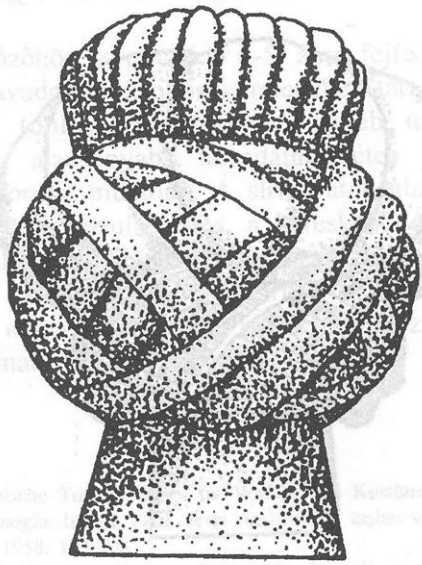

4. rajz
A kisebb javadalombirtokosok rétegéhez tartozók sírja

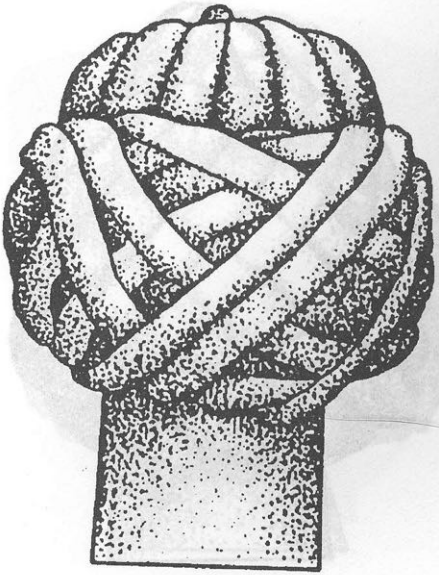

5. rajz
Kisebb javadlombirtokos sírköve

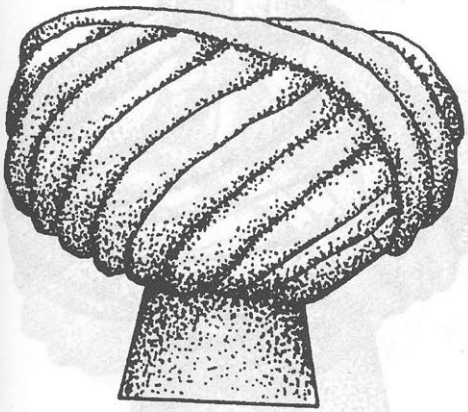

6. rajz
Az alacsonyabb társadalmi réteg képviselői sírjelén látható forma

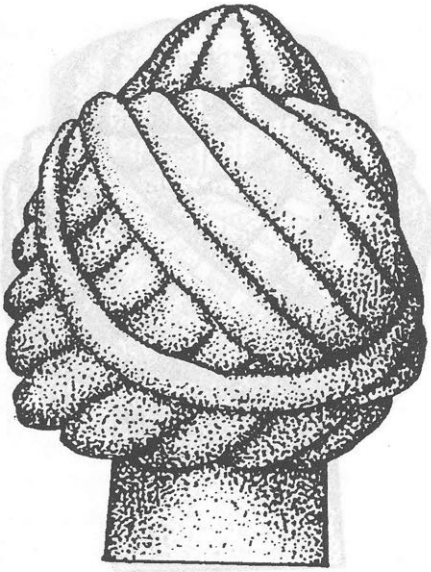

7. rajz
Az alacsonyabb réteg képviselői sírjelén látható forma

8. rajz
Az alacsonyabb társadalmi réteg képviselői sírjelén látható forma

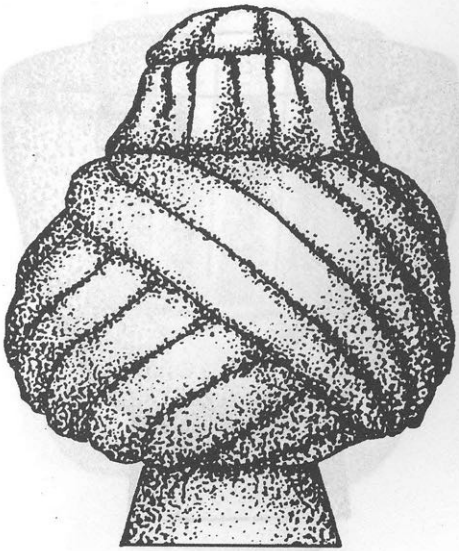

9. rajz
A Dzsemaat, a janicsár hadtesthez tartozók sírja

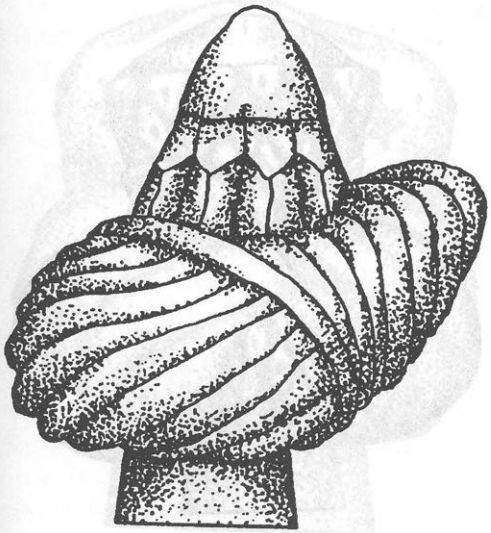

10. rajz
A XVIII. század elejétől legelterjedtebb turbánforma, tisztviselők viselték

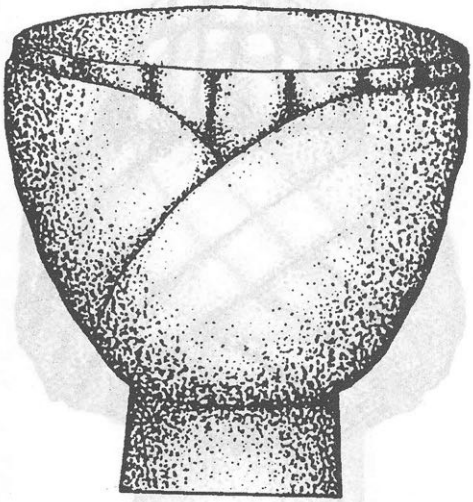

11. kép
A szultáni udvarban szolgálók fejfedője

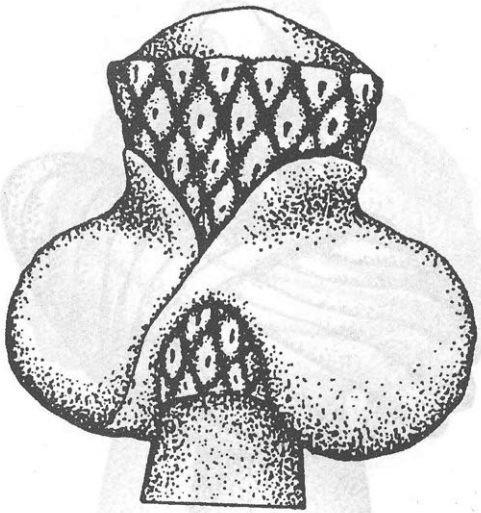

12. rajz
Mollák, muftik, dervisek fejfedője

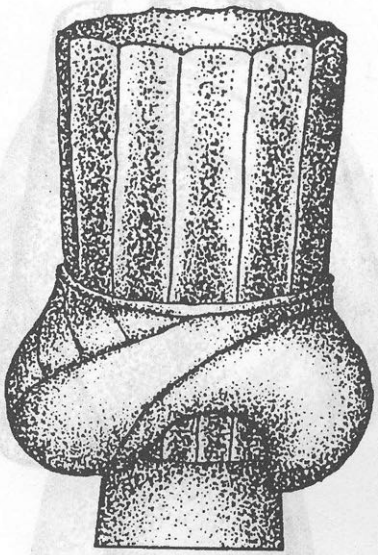

13. rajz
Kézművesek fejfedője

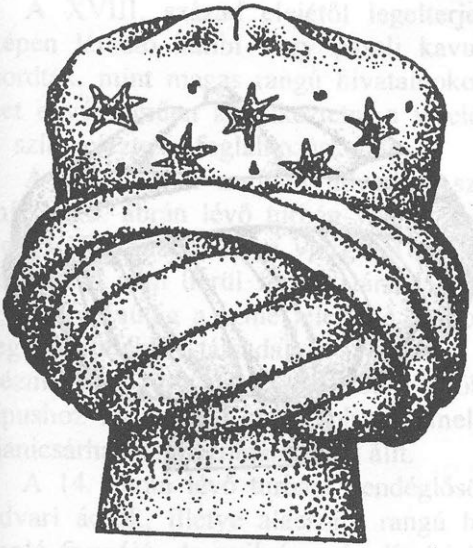

14. rajz
Vendéglősök, akrobaták, hivatalnokok sírja

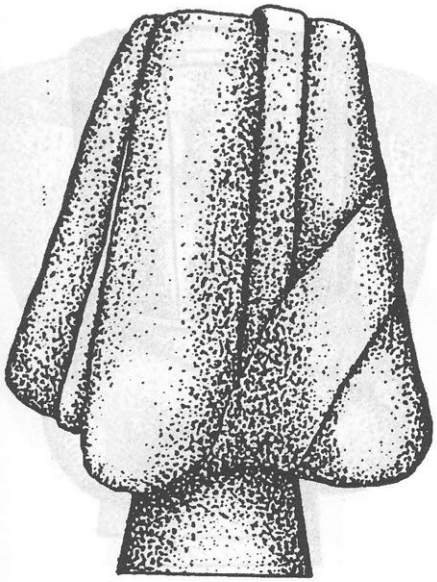

15. rajz
A nagyvezér ceremóniaturbánja vezírek, pasák fejfedője

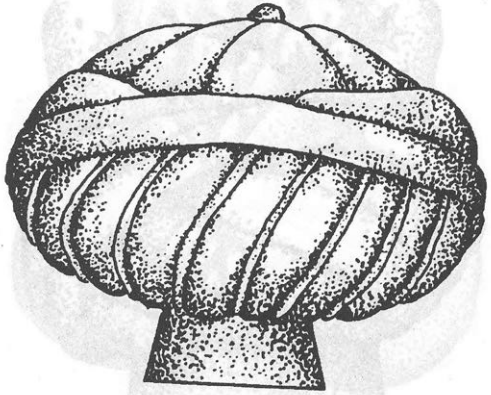

16. rajz
Tudósok sírja

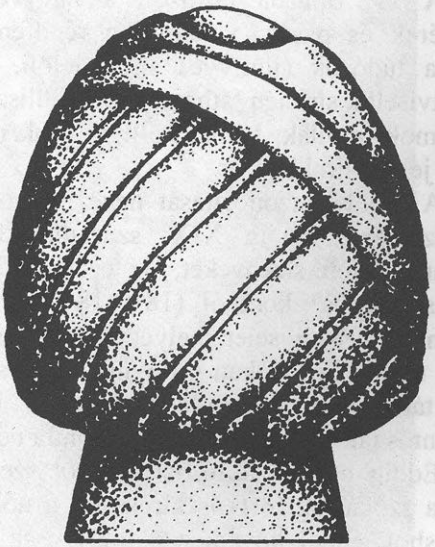

17. rajz
A sejhüliszlám szolgálatában álló imámok, mollák, kádik, kalligráfusok sírjele

A XVIII. század elejétől legelterjedtebb turbánforma a 10. képen látható kátibi vagy paşali kavuk. Kistisztviselők éppúgy hordták, mint magas rangú hivatalnokok. A feliratokból nem lehet egyértelműen következtetni a viselő hivatására. Valószínűleg a szín jelezte a foglalkozást.

A 11. ábra a szultáni udvarban szolgálatot tévők fejfedője, míg a 12. ábrán lévő turbán viselői mollák, muftik, dervisek lehettek. E típusból 33-at vizsgál a tanulmány, de közülük 10 sírfeliratáról nem derül fény a társadalmi hovatartozásra.

Valószínűleg a színe jelezte a rangot. A 13. ábra fejfedőjét a legkülönfélébb társadalmi réteghez tartozók viselték, így kézművesek, udvari szolgálatban lévők, de akad a vizsgált, e típushoz tartozó 69 sírból olyan, amelynek viselője a dzsemaat (janicsárhadtest) szolgálatában állt.

A 14. ábrán lévő turbánt vendéglősök, akrobaták, ügyintézők, udvari ácsok, illetve alacsony rangú hivatalnokok viselték. Hasonló formájú, de nyilván más díszítésű turbánt hordtak a vidéki rendfenntartók, alacsony rangú katonák.

A 15. típusba tartozott a nagyvezér ceremóniaturbánja, a vezérek és pasák, valamint a rendfenntartó tisztek fejfedője. A 16. a tudósok (ilmiyye) sírját jelöli, míg a 17. forma rangos tisztviselők sírjelén látható. A sejhüliszlám szolgálatában állók, imámok, mollák, kádik, kalligráfusok nyugszanak a fenti turbánnal jelölt sírokban.

A sírjelek azonosítását nehezíti, hogy nincs semmiféle jelzés a színekre, bár a XIX. századiak között találunk zöld-piros színre festett sírköveket, de ezek fejfedői a Tanzimat, a "nagy újjászervezés" korából (1839-1876) származnak, amikoris megszűnt a turbánviselet, helyette általánossá vált a fez. Az új viseleti darab sírköveken való megjelenése is jól mutatja a temető és társadalom kapcsolatát. Minden történeti korszak, minden jelentős társadalmi változás rányomta bélyegét a temető képére is.

Eddig csupán a férfisírjelekről szóltunk. Az iszlám jogrend, de a szokásjog (örf) is kirekeszti a nőket a társadalmi szerepvállalásból, ebből következik, hogy csak kevesen kaptak olyan társadalmi megbecsülést, amely következményeként holtuk után maradandó sírjellel emlékeztették rájuk az utókort. A szeldzsuk kori emlékművek között - amint az a sírfeliratokból kiderül - emírek feleségei, lányai sírköveit is találjuk, azonban az oszmánkori temetőkben csak a XVII. században jelennek meg a női sírjelek.

Mint már eddig is tapasztaltuk, az új sírjelforma megjelenése mögött mindig valami társadalmi változás húzódik. A női sírjelek XVII. századtól való megjelenése sem véletlen, ugyanis a század második felétől a szultáni hárem jelentős politikai erőt képviselt. Nemcsak a szultán, de más magas méltóságok is erősen függtek a háremhölgyek kénye-kedvétől. Fontos politikai állások betöltéséről jelentős politikai lépésekről a hárem brokátfüggönyei mögött határoztak. Az oszmán történelemnek ezt a korszakát nőuralom (kadınlar saltanatı) címen jegyzi a történettudomány.[27]

27 Matúz, 1990. 136-137.

Női sírjelek
(Isztambul, 1991)

Női sírjelek
(Ankara, 1990)

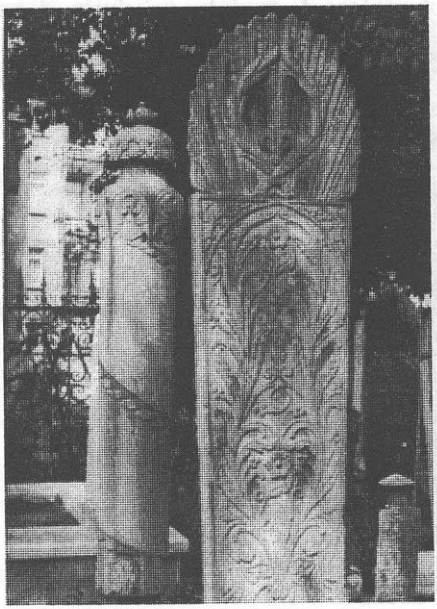

Női sírjelek
(Isztambul, 1991)

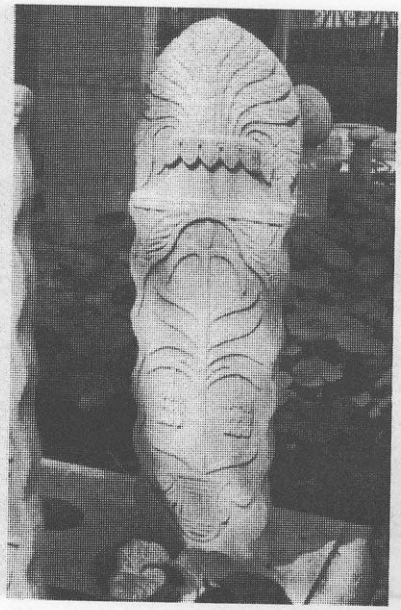

Női sírjelek
(Isztambul, 1991)

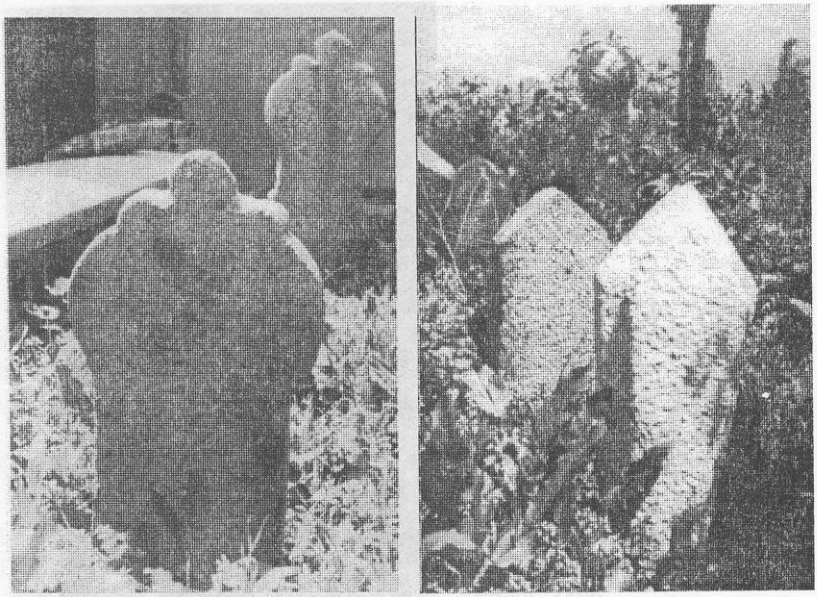

Sírjelek a Sarıkadın Camii temetőben (Ankara, 1990

XIV. századi sírjel
(Isztambul, 1991)

XIV. századi sírkő
(Ankara, 1990)

Isztambul, Ankara temetőit járva[28] feltűnnek a felül virágos vagy csillagos csúcsban végződő sírkövek, melyek csak ritkán feliratosak, ha mégis találunk rajtuk, az többnyire Korán-idézet. A halott nevét valószínűleg azért nem vésették rájuk, hogy a rossz szellemek ne háborgathassák őket. Recens adatok is erősítik ezt a feltevést; a néphit máig őrzi a visszajáró lélek, illetve a démonok, távoltartását célzó óvópraktikákat, amelyek főleg a születési és a szakrális hagyomány rítusaiba ágyazódva maradtak ránk.

Mind a női, mind a férfi sírjelek esetében elmondható, hogy az elhunyt rangját a fejfedőjén túl a sírkő nagysága is jelezte. Az oszmánkori síremlékek antropomorf jellegét jól mutatják a turbános sírkövek, a női sírjelek esetében pedig a fejnél álló emlékkő csúcsdíszei, illetve azok nevei. A sírkövek kiképzése is emberi formára utaló, olyan, mintha a fej, váll, test konturját adná. A női sírjelek csillagdíszben, vagy bekötött illetve fátyollal borított fej stilizált formájában végződnek. A lábtól való kövek mindig henger alakúak (nők és férfiak esetében egyaránt) és csupán leveles, indás díszítést mutatnak.

A női sírköveken valószínűleg az elhunyt korát jelzi a fejrész dísze, ha az *tozak*, (a menyasszony fejére tett zöld fátyol), vagy *terlik* (olyan fejfedő amelynek homlokrészét ezüstpénzzel (penez) vagy pitykékkel díszítik)[29] formáját mintázza. A legdíszesebben kimunkált példányok a XVIII. századtól maradtak ránk, amikoris a kőfaragó művészetet megérinti a barokk stílusa.

28 Ankarában a Cebeci városrészben az 1387-ben épült Sarıkadın Camiî temetőjében, az 1330-ban épült Ali Serafettin türbében, az Atatürk vezette felszabadító háborúban hősi halált haltak temetőjében és a Karsiyaka köztemetőben jártam. Isztambulban a Zeynep Sultan Camiî (1769), Azız Mahmut Hüdayi építtette (1541-1628) dzsámi temetőjében, a Seyh Kartal Ahmet Dede által a 17. század végén épített dzsámi kertjében és a ma is működő Karaca Ahmet temetőben gyűjtöttem. Ezeken kívül az afyoni múzeum, a konyai múzeum, a kütahyai múzeum és Edirnében a Selimiye Cámiî kertjében és a Londra yolu mellett lévő sírköveket fényképeztem.

29 Az utóbbinak a szemmelverés (nazar) ellen óvó hatása az élő néphitől is ismert. A sírjelen nyilvánvalóan ugyanazt a hatást, a gonosz távoltartását várják tőle.

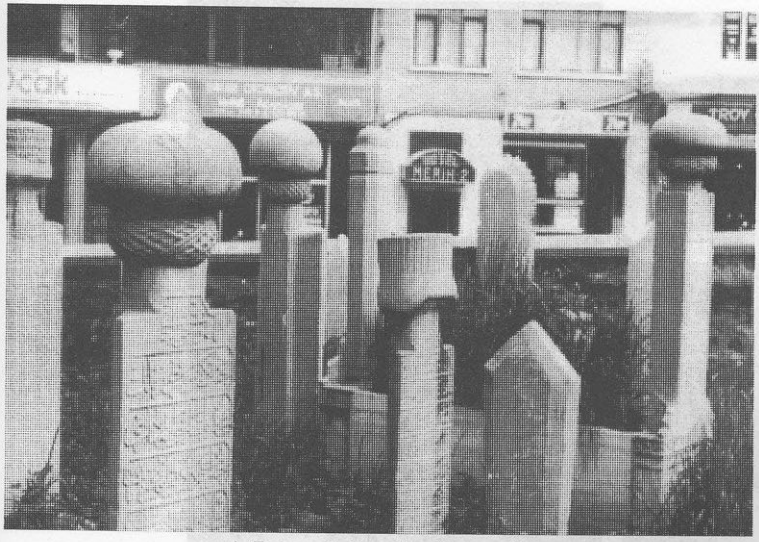

A Zeynep Sultan Camiî temetője
(Isztambul, 1990)

Gombos sírkő a Mahmut Hüdayı Camiî temetőben, XVII–XVIII. sz
(Isztambul, 1991)

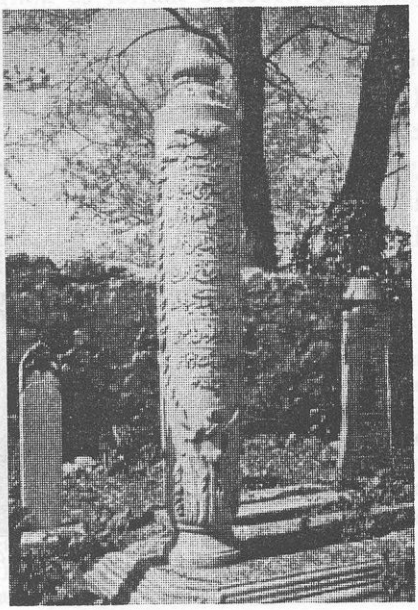

Gombos sírkő a Mahmut Hüdayi Camiî temetőben, XVII–XVIII. sz (Isztambul, 1991)

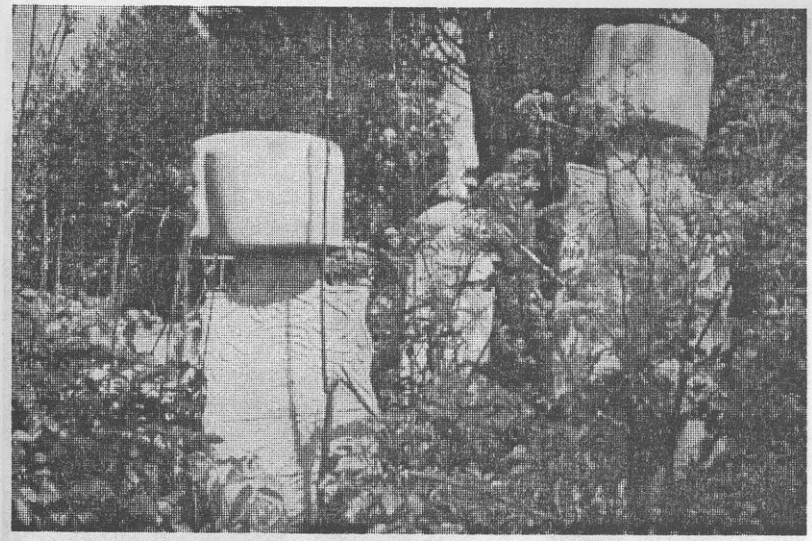

A XIX. században jött divatba a fez
(Isztambul, 1991)

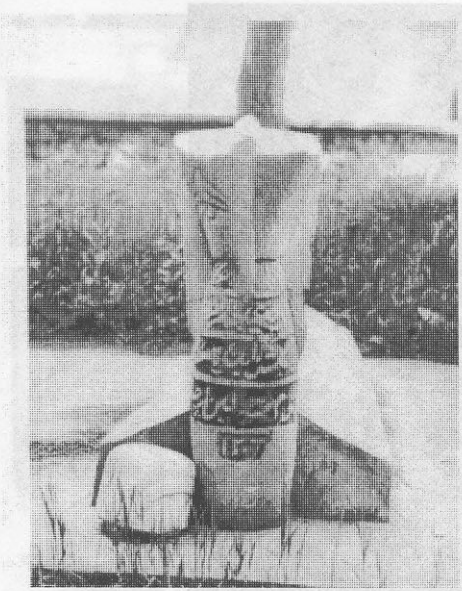

Szpáhi sírköve
(Edirne, 1993)

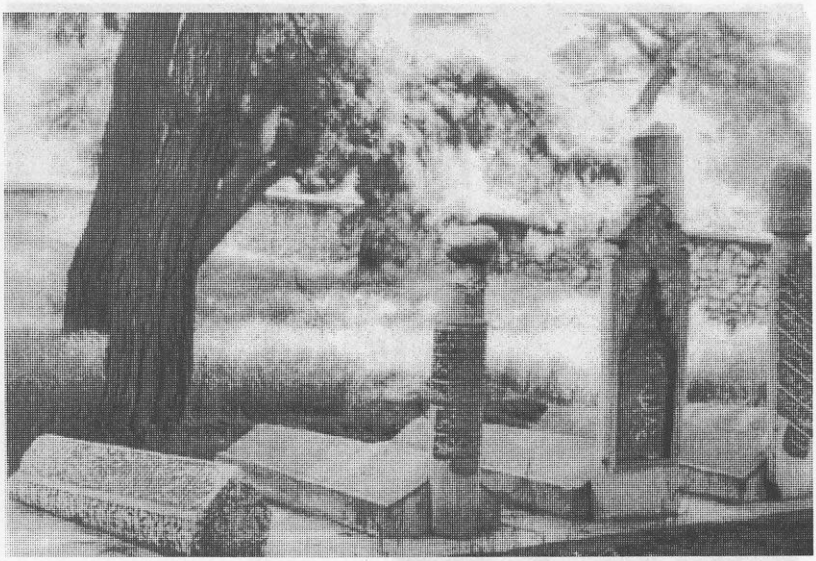

Katonai temető sírjelei Edirnében

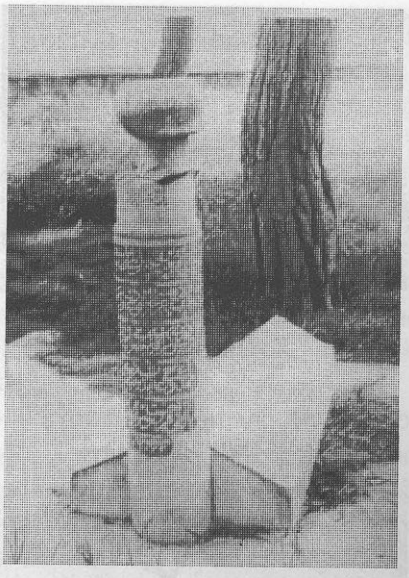

Katonai temető sírjele Edirnében

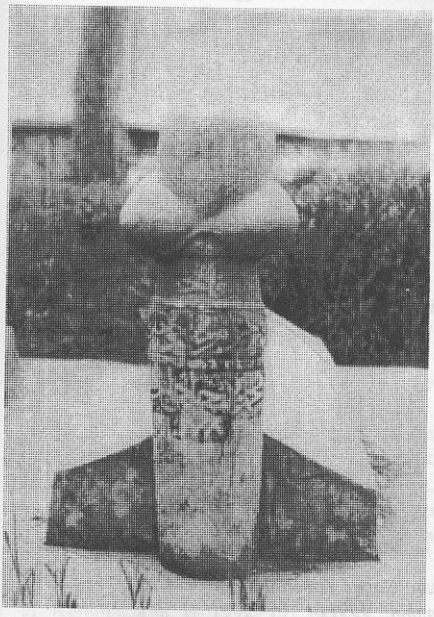

Katonai temető sírjele Edirnében

Şeyhülislám sírja a Şeyk Kartal Ahmet Dede dzsámi temetőjében (Isztambul, 1991)

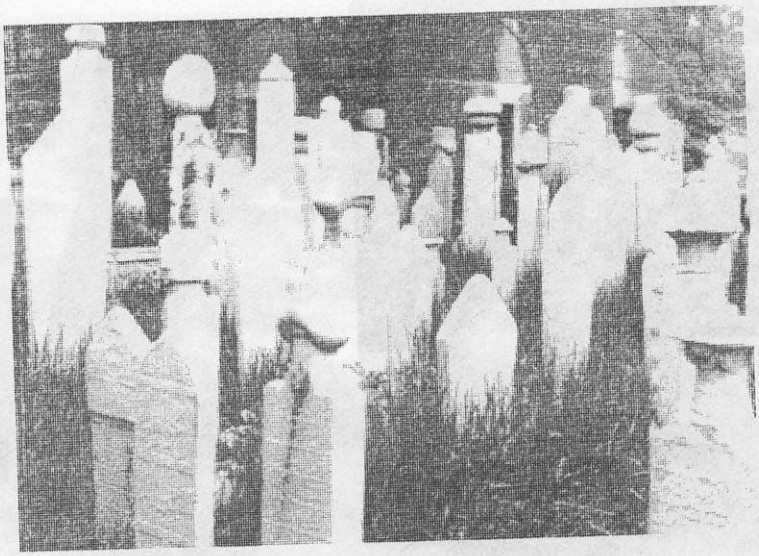

Zeynep Sultan Camiî temetője (Isztambul, 1991)

Eddig a sírjeleknek olyan jellegzetességeiről szóltam, amelyeknek többnyire rangjelző funkciójuk volt, valójában nem is díszítmények, hanem az elhunyt társadalmi hovatartozását hivatottak jelezni. A török sírköveken azonban több olyan jelenséget találunk, amit csupán a felületes szemlélő tekint térkitöltő elemnek. Alaposan megvizsgálva őket, rá kell jönnünk, hogy nem öncélú díszítés miatt kerültek a helyükre. Némelyekben az ősvallás, a sámánhit emléke villan fel, mások az iszlám jelképrendszerébe illenek. Érdemes sorravenni őket.

A szeldzsukkori sírjelekre jellemző elsősorban, de később is megtaláljuk a *rozettát,* amely a kozmogóniai jelképekhez sorolható. A bektasiak[30] és az alaviták[31] szubkultúrájában sajátos jelentése van: a tamgát, a törzsi összetartozás jelét látják benne. II. Murád uralkodása óta (1421-1451) a *Beydili, Bayat, Kayı, Bayandır* törzs tagjai az arcukra vagy kezükre a *Bala* és *Bayat* törzsbeliek a lánygyermekek karjára tetoválják. A nogajok sírjelein is megtaláljuk főleg Ankara környékén Seker, Akkırı, Kırkkuyu falvak temetőjében is találunk tamgával ellátott sírjeleket.[32]

A *napkorong* motívuma (török nevén iç içe daire) Közép-Ázsiától Anatólián át Boszniáig látható a török sírjeleken. A halhatatlanság jelképe, rendszerint az életfaábrázolás két oldalán találjuk. Más értelmezésben a Nap és a Hold, illetőleg a Napisten jelképe. Gyakori a pásztorsírjeleken (a kos és lószobrokon) és a türbék kapuja felett.[33]

30 Az első nagy török dervisrend. Patrónusuk és névadó alapítójuk Hadzsi Bektas. A 13. századtól 1826-ig működött a rend. Lewis, Bernard, 1981. 175.

31 Az iszlám siíta ágához tartozó felekezet, amely főleg a türkmén etnikai csoportot vonzotta magához. Dél-, Nyugat- és Közép Anatóliában élnek, főként Sivas, Tokat, Yozgat, Nevsehir, Çorum, Amasya, Karamanmaras és Erzinçán környékén. Andrews, P. 1992. 72-73.

32 Karamagaralı, B. 1992. 21.

33 Karamagaralı, B. 1992. 19; 36.

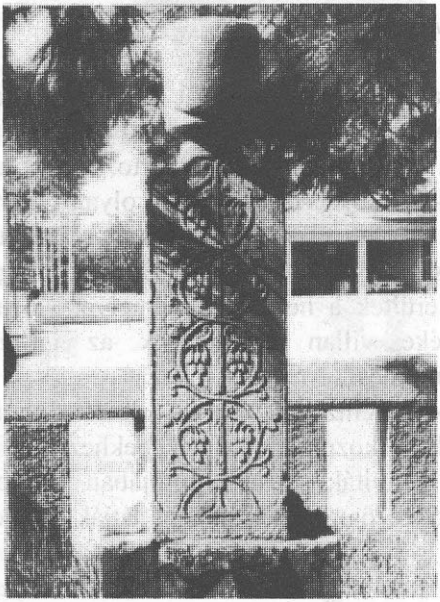

Életfa-díszítésű sírjelek (Edirne, 1993)

A *tizenkétágú csillag* benne három körrel, az örökkévalóság jelképe. A 17. századi női sírjeleken gyakori csúcsdísz.

A *hatágú csillag* - Szulejmán pecsétje, óvójel. A népi vallásosság jelrendszerébe tartozó kultikus jelkép. Rontáselhárító jelentése miatt gyakran ábrázolják ételtartó tálcákon (sini), házak bejárati ajtaja felett és a sírköveken is, de csak a XIII. század végétől. A szeldzsuk kori sírjeleken még nem látható. A legkorábbi sírkő a hidzsra 694. (1294) évéből való Muş Tatvan út mellett Norsin temetőjében.[34] A legenda szerint Szulejmán padisah a gyűrűjén viselte a hatágú csillagot formázó jelet, ezzel befolyásolni tudta a dzsinnek cselekedeteit. Hogy a legenda melyik Szulejmán nevéhez kötődik biztosan nem lehet tudni, 1230 körül élt Szulejmán nevű szeldzsuk uralkodó, esetleg Nagy Szulejmánhoz is kötődhet, de bármelyikőjüket gondoljuk is pusztán a legenda keletkezését illetőleg az elnevezés használatának kezdetét jelezheti. Valószínűleg másról van szó, hiszen az Aranyhorda XIII. századi pénzein is megjelent a jel, mint *Batu* kán tamgája. Az átvétel ez irányból történhetett, vagy pedig mint egyéb vallási jelképnél (pl. kéz) nem lehet kizárni a zsidó vallásból való átvételt hiszen a Dávid csillag néven ismert jelkép már kétezer évvel ezelőtt létezett. Török szerzők[35] a kínai univerzizmus hatásának tartják, a jin-jang megfelelőjeként értékelik, a megbonthatatlan egység jeleként, a termékenységi szobroknak az elsődleges nemi jelleget hangsúlyozó ábrázolásaira hivatkozva.

Ugyancsak az óvójelek közé sorolható a *talizmán* (muska, nazarlık). A sírkövek törzsén található. A népi vallásosság és nem az iszlám elfogadott jelképe. Nem úgy a tenyérrel kifordított *kézfej*, ami az iszlám országok mindegyikének a szakrális hagyományában megtalálható. Óvójel, amely a sírköveken a XV. században tűnik fel. Tipikus példája annak, hogy az

34 Karamağaralı, B. 1992. 21.
35 Oğuz, B. 1983. 97.

iszlám jelképeket a népi vallásosság sajátos tartalommal töltötte meg. A "Fatma anyánk keze"[36] néven ismert jel nemcsak a halottkultuszban kapott helyet, hanem mint általános rontáselhárító szimbólum megtalálható a lakodalmas zászlókon éppúgy, mint az imaszőnyegeken vagy a házak falán.[37] A hatágú csillaghoz hasonlóan itt is zsidó vallás hatására kell gondolnunk.

Vallási jelkép az *örökmécses* (kandil) és a *gyertyatartó* (şamdan) amely a szeldzsuk kortól napjainkig gyakori motívuma a sírjeleknek. A halott lelkének Allah felé vezető útját megvilágító fényt jelenti.

Az állatformájú sírjelekkel külön fejezetben foglalkozunk, itt csupán a *kakas* és *lúd* sírjeleken való ábrázolásra hívjuk fel a figyelmet. A sírjelen látható állatmotívum mögött az állatáldozat kultikus hagyománya húzódik. Néprajzi analógiák sora bizonyítja, hogy amikor a szokás átalakul, esetleg megszűnik, a folklórban még hosszú ideig fennmarad az emléke, néha párhuzamosan élhet egymás mellett a két jelenség. A *kakas* mint áldozati állat az *alavita türkmének*[38] (kizilbasok, vörösfejűek) hagyományára jellemző. A kakas hangját Hazreti Alitól kapta, a fehér kakas Allah jelképe, ezért szent állatként tisztelik. Áldozata tipikus példája annak, hogy az ősvallás hogyan épül be az iszlám keretébe. A kakasáldozat az altaji népek felé mutat, ahol a négy évszaknak áldozott állatok egyike a kakas volt.[39] Ugyancsak szent állatként tisztelik a *ludat*, amely a sámánisztikus eposzok, legendák jellegzetes szereplője. Az altajiak az ál-

36 Mohamed próféta anyja

37 Karamagarali, B. 1992. 21.

38 Kızılbaş - vörösfejű. A tizenkettes siához tartozó militáns szekta. A szafavita azerbajdzsáni rendből fejlődtek ki. Vörös fejfedőt viselnek, állítólag innen az elnevezésük. Más vélemények szerint pedig a Hazreti Ali tiszteletére évente bemutatott passiójáték - amikoris megvágják arcukat, felsebzik fejüket, "vérüket eresztik". A szertartás látványa miatt nevezik őket vörös fejűeknek. Jelentős csoportjaik élnek Kars, Sivas, Yozgat, Tokat, Ordu, Çorum, Balıkesir, Manisa, Izmir és Mugla vidékén. Vö: Andrews, P.A. 1992. 86.

39 Karamagarali, B. 1992. 12;15.

Mihrábot ábrázoló sírkő (Edirne, 1993)

dozat ünnepén (kurban bayramı) "lúdra szállnak", úgy repülnek az égbe. Az alavita tahtadzsik[40] és a bektasiak hagyományvilágában a lúd (turna kuşu) mint sámánisztikus elem, sírjeleiken a *lúdláb* motívuma mint tamga jelenik meg. Karamağaralı, B. hívja fel a figyelmet néhány boszniai sírjelre, amelyen ugyancsak a lúdláb rajza látható[41], vélhetően a bektasi rend európai megjelenésének egyik nyomaként.

40 Tahtadzsik: A 14. században a Kaukázusból vándoroltak Anatóliába. Eredetileg türkmén származásúnak tekintik őket, a maguk között használt etnoním: Çaylak, Aydınlı. Fakitermelésből élnek a Torosz hegység vonulata mentén, vándorló életmódban, bár egy részük megtelepedett, az Izmirhez közeli Narlıderében. A vándorlók márciustól októberig kiscsalád-sejtekben az erdőkben táboroznak, de télre a városokba, falvakba húzódnak. Nyugaton Izmir, Manisa, Aydın, Mugla, Denizli, Budur, Isparta, Antalya, Içel, Adana, keleten Marastól Gaziantepig a Torosz hegység mentén lévő településekbe vándorolnak. Főleg alaviták, de más vallási csoporthoz is kötődnek. Andrews, P. A. 1992. 90-93.

41 Karamagaralı, B. 1992. 26.

Ahmet Topbaş az afyonkarahiszári türkmének állatküzdelmeket ábrázoló sírjeleire hívja fel a figyelmet. Az egy tömbből kialakított sírkövek oldalán domború faragással ábrázolt szarvas, oroszlán, nyúl, sárkány, kígyó, madár küzdelme valamint vadász- és harcijelenetek képeit látjuk.[42] A XIII. század végétől nem állítanak ilyen jellegű sírköveket - valószínűleg az iszlám élőlények ábrázolását tiltó hatása érhette el az amúgy nomád türkméneket. Helyettük a XIV. századtól az Akkoyunlu, Karakoyunlu törzsbéli türkménekkel megjelennek a kos formájú sírjelek.

A *növényi* díszítmények a XIV. századtól jelennek meg a sírköveken. Nem az arab díszítőművészet jellegzetes indás növényi ábrázolásaira gondolunk, hanem az *életfaábrázolásra.* A fa kultusza az altaji népek hitvilágából, terjedhetett el, ahol a szent faként tisztelt keleti bükk (kayın ağacı - Fagus orientalis) előtt áldozatot mutatnak be, amint azt a róla szóló sámánvers[43] is tanúsítja:

Altın yapraklı bay kayın
Sekiz gölgeli mukaddes kayın
Dok köklü altın yapraklı mübarek kayın
Sana kara yanaklı ak kuzu kurban ediyorum

Arany levelű bűbájos kajin
Hét árnyékú szent kajin
Mély gyökerű arany levelű áldott kajin
Fekete fejű fehér bárányt áldozok neked.

42 Topbaş, A. - Seyirci, M. én. 16-28. (Archeológiai és Művészeti kiadvány c. sorozat 2. kötete. Katalógus.) Vö: Karamağaralı, B. 1992. 8.

43 Andrews, P. A. 1992. 91.

A fa tiszteletére bemutatott áldozat szokása ma is eleven a tahtadzsik hagyományában. A kultusz másik megnyilvánulási formája, hogy a források fölé hajló bükkfákra fehér vagy vörös textilcsíkokat kötnek akik kívánságuk beteljesülését remélik, leginkább a gyermeket akaró asszonyok. Anatóliaszerte szokás a termékenységvarázslásnak ez a módja. Némely vidéken a fák tövében lévő sírkövekre is kötnek fehér rongydarabot.[44] Jellegzetes temetőfának számít a keleti bükkön kívül a ciprusfa (Cupressus sempervirens); a tuja (Thujoideae) a fűz (Salex alba) és a fenyő (Pilea excelsa). A Fekete-tenger partvidékén szokás zöld ággal díszíteni a koporsót, szines rongydarabokat is aggatnak rá. Harputban tavasztól őszig két fűzfaággal kísérik a halottat. Elhantolás után egyiket a fejéhez, másikat a lábához szúrják. A fa stilizált ábrázolása a sírköveken az életfát - amelyen a halott lelke az égbe jut - jelképezi, a XIV. századtól jelenik meg. A XVII. század végétől újabb jelképekkel gazdagodik a temetőkultúra: a virágcserépből, vázából futó növényekkel. A rózsán, szegfűn kívül a népi narkotikum, a mák is megjelenik mint az örök álom jelképe.[45] A barokkal pedig feltűnik a körtével, almával, szőlővel rakott gyümölcsöstál, amely a XIX. századig jellegzetes díszítése marad a törökországi sírjeleknek.

Kelet-Anatólia temetőiben a XV-XVI. századi sírköveken jelenik meg először a *fegyver*, mint a vitézség jelképe. A kard, tőr, balta sírjelen való ábrázolására a mongóliai temetőkben találunk párhuzamot.[46] A jelkép a mai falusi temetőkben is megtalálható, azonban jelentése megváltozott. Içelben az erőszakos halállal haltak sírjelére festenek, vésnek bicskát ill. pisztoly vagy puska képét.[47]

44 Karamagarali, B. 1992. 17-18. Vö. Örnek, S. V. 1971. 57
45 Karamagarali, B. 1992. 3.
46 Karamagarali, B. 1992. 21.
47 Örnek, S. V. 1971. 71.

Foglalkozásra utaló jelek a sírkövön a szövőszék, gyapjúfésű, a gyapjúlazításra használt *íjfa* és a *tükör*. Meglétükre *Kayseri* tartomány falusi temetőiben találunk jó példákat.[48] A rituális sírmellékletek emlékét őrzik a sírjelre faragott használati tárgyak, úgy mint a *kávépörkölő edény, kávéfőző, tálcán lévő teáskészlet, korsó, findzsa.* Kayseri megye Elbaşı és Güzelce falvainak temetőiben találunk rá szép példákat.[49] A sírjelek anonímek, a halott kilétére a kövön látható jelen kívül semmiféle utalás nincs. Értékelhetjük a nemekre utaló jelnek, foglalkozásra utaló jelzésnek, de utalhat a halottetetés-itatás máig élő szokására is. A beltirek[50] a sírba ételt, italt dobnak, a tahtadzsik az elhantolás után a sír fejnél lévő oldalán *korsót és poharat* helyeznek el, és *kávéfőzéshez tüzet is gyújtanak.*[51] Abból ítélve, hogy a kávéfogyasztás viszonylag újkeletű szokás, a XVI. század második felében terjedt el birodalomszerte,[52] élvezeti cikk lévén, fogyasztását csak a tehetősebb réteg engedhette meg magának, a temetői kávézás és a sírjelen a kávéfőző eszközök ábrázolása a helyi közösség számára rangjelző tartalmat ölthet. Az utóbbi feltevést erősíti, hogy a temetői kávézás szokása az Adana vidékén élő türkmének között, Elazig tartomány Başkıl megyéjében Teslim, Aptal temetőjében szinte napi gyakorlat, s helyi értelmezésben a vendégszeretet és gazdagság jelképe. A fenti példa is mutatja, hogy a probléma rendkívül összetett, ugyanaz a jelkép egy-egy közösség számára más tartalmat hordozhat. A jelenség kulturális gyökere azonos

48 Karamagaralı, B. 1992. 13.

49 Karamagaralı 1992. 53-56; 61-62. fotó a temetőkatalógusban

50 Oguz leszármazottak, az alavita abdalok egyik csoportja. Egyike annak a negyvenhét féle tájı, etnikai, vallási csoportnak amelyről Andrews ír. Andrews, P. A. 1992. 95. Vö: Carpini, P. 1934. 74-75.

51 Yılmaz, A. 1948. 85.

52 Ibrahim Pecsevi történetíró 1635 körül így számol be az élvezeti cikkek elterjedéséről: "Egészen a 962. (1555.) esztendőkig sem az Allah által oltalmazott fenséges Konstantinápoly fővárosban, sem oszmán földön másutt kávé és kávéház nem létezett." Lewis, B. 1981. 151.

lehet, az eredetileg azonos etnikai csoportba tartozók ha egymástól nagy távolságra kerülnek (pl. vándorló nomádok, illetve félnomádok) egy-két generációs váltás elég ahhoz, hogy az adott kulturális jelenség funkcióváltozás következtében, a megszokás erejénél fogva mint survival (kulturális csökevény) épüljön be a helyi közösség kultúrájába. Recens adatok sorát hozhatjuk még példaként elsősorban a köznépi temetők jelrendszeréből. Erzurumban, Çankırıban, Kastamonuban a virágdíszítés a fiatalon elhunytak sírkövén látható, míg korábban csak a női sírjelek jellemzője volt.

A már említett *fegyver* valaha általánosan a vitézség egyik jelképe volt, Içelben ma az erőszakos halálnemet jelzi, Kevenli faluban (Sıvas vidékén) a példamutatóan élt férfi sírjelére kerül. Tunceliben faragatlan követ állítanak sírjelként, rá fegyver képét vésik, ugyanitt a köztiszteletben álló férfiak sírját kosfejes kő jelzi.

A süveg, és egyéb fejfedős ábrázolás évszázadokon át a társadalom vezető rétegének sírjelölésében volt gyakorlat, ma a hodzsák sírjelén látjuk. Az Erzincan közelében lévő Söğütözü faluban a mélyen vallásos, tiszta erkölcsű ember sírjelén ibrik látható - a jel eredetileg a halottitatás szokására vezethető vissza.[53] Kevenli faluban (Sıvas megye) a vendégszeretet jeleként *teáspohár és findzsa* képét festik vagy vésik a sírjelre, ugyanez a jelkép Icelben a *vízbefúltak* sírjelén látható.[54]

A jelképek alkalmazásából egyfelől a kontinuitást érezzük, másfelől pedig a kultikus szokások elhagyásával a kulturális emlékezet megtartóerejének következményeként a jelentésük módosulását tapasztaljuk.

53 Lásd a tahtadzsik halott kultusza. Örnek, S. V. 1971. 71.
54 Örnek, S. V. 1971. 71.

A temetői jelképek változása azt bizonyítja, hogy a szokások megkopásával vagy elhagyásával megszűnik a jelenség kultikus gyökere, a konkrét jelből jelkép lesz, majd forma, díszítőelem. Az átalakulás lépcsőfokait jelzik a történeti korok időintervallumán belül a pásztorsírjelek, falusi temetők majd a mai városi temetők.

Köznépi temetők, pásztorsírjelek

A nomád kultúra kevés tárgyi emléket hagy maga mögött. Leginkább nyelvében, rítusaiban él tovább, hagyományaiban öröklődik és használati tárgyainak díszítésében juttatja kifejezésre világképét, kultúrájának gazdagságát, az élő természettel való kapcsolatát. Jelképei is ezt a sajátos szemléletet tükrözik. Minthogy a hajlékát sem időtálló anyagból építi, hanem gyapjúból szövött, ványolt sátor adja, halottainak sem állít hivalkodó sírjeleket. Rendszerint *kőrakás* jelzi a sírt. Az Elazighoz tartozó Kocaköy faluban ma is elevenen él az a szokás, mely szerint a halott emlékére "balbal" köveket raknak a sírra. Annyit, ahány ellensége lehetett.[55] Büyükkarabag falu türkménjei között a századunk elejéig élt a kőrakásos sírjelölés szokása: "a halott feje felől tettek annyi követ, ahány ellensége lehetett, ahányan a halálát kívánhatták" - írja Ahmet Topbaş.[56]

55 Kalafat, Y. 1990. 104.
56 Topbaş, A. Afyonkarahisar yöresi Türkmen mezar taşları 12.p.

A kőrakásos sírjelölés a nomádok sajátos sírjelölési formája, de nem etnikus specifikumként értékelhető, hanem úgy, mint a sírjelölés egyik történeti formája a köznépi temetőben. Párhuzamát a régészeti források és a közép-ázsiai néprajzi szakirodalom hozza.

A köznépi temetkezés századokra visszanyúló hagyományaira a nomád illetve félnomád törzsek temetkezési szokásai adnak támpontot. Törökország területén ma is számos nomád törzs él, főleg Kelet-Délkelet-Anatóliában vándorolva.[57] Közülük a legjelentősebbek a yürükök, türkmének, tahtadzsik, az azeriek karapapak csoportja, ujgurok, kirgizek. Érdemes közelebbről megvizsgálni őket, mert viszonylag zárt közösségek lévén a hagyományaikat jobban őrzik, származásuk, vándorlásuk irányából a kulturális elemek mozgásának irányára következtethetünk. Mobil társadalmi csoport lévén lélekszámukra csak becsült adataink vannak. Vegyük sorjában:

Jürükök

Maga az etnoním is vándorlót jelent. Teljes lélekszámot magába foglaló összeírás nem történt, mindössze egy 1950-ből származó adat áll rendelkezésünkre, eszerint számuk mintegy 50.000 fő lehet.

A Toros hegység mentén Nyugat-Anatóliától Maraşig húzódó vidéken élnek. Nyári szállásaik a Szultán hegység fennsíkjain téli szállásaik pedig az Antalyai-öbölnél lévő falvak határai mentén található. Néhány csoportjuk Denizli környékén él. Példájuk jól bizonyítja a nomád életforma és a modern társadalom egymás mellett éléséből fakadó ellentmondást: az Ala Dağı fennsíkra tartók előre hajtatják állataikat, az asszonyok gyerekek, öregek pedig Afyonban vonatra szállnak és úgy

57 Andrews, P. A. 1992. 75-108.

viszik a sátorfájukat, míg más csoportjaik hagyományos módon, málhahordó tevékkel hurcolkodnak. Egy részük már megtelepedett, főleg Manisa, Balıkesir, Kütahya és Eskişehir környékén. Nagyobb lélekszámú vándorló csoportjuk teleltetésre Antakya - Maraş vidékére, nyáridőben pedig Pınarbaşi, Sariz és Tamarza megyékbe vonul, mintegy 130-140 sátor népe. A jürükök az oszmán terjeszkedés idején Trákiába és a Balkánra vándoroltak. Az Európában rekedtek mind megtelepedtek. Vallásuk részint szunnita, részint siíta muzulmán. Utóbbiak Afyonkarahisar, Emirdağ, Bilecik vidékén élnek, de Yozgat, Merkez és Tarsus környékén is előfordulnak. Származásukat illetően nincsenek pontos adataink, egyes vélemények szerint az alavita türkménekkel keveredtek, etnikai hovatartozásukat leginkább ez határozza meg.

Türkmének

Kettős identitástudat jellemzi őket. Mivel törökül beszélnek a népességösszeíráskor a török lakosság között vették őket számba. Törzseik az Afşar, Çepni, Bekdik, Hotamış. Nagyobb csoportokban Nyugat- és Belső-Anatóliában élnek. A történelmi források Törökország népességének jó részét türkmén eredetűnek tartják. Közülük akik magukat ma is annak vallják Afyon, Kayseri, Emirdağ, Akkısla, Sıvas, Gemerek, Konya, Niğde, Kadıhan környékén élnek. A Bektik törzs Bor, a Hotamış, Karapınar, Cumra és a Kızılırmak folyó mentén élnek. A türkmének legnépesebb csoportja az Afşar 1865-ben letelepedett Kayseri, Pınarbaşı, Sarız és Tomarzoya vidékén. A Çepni törzsbéliek Belső-Anatóliában a hagyományos külterjes állattartásból élnek. 1982 után Afganisztánból érkeztek még türkmének, közülük 75 család Tokat környékén él és mintegy 120 család nomád vándorló életmódot folytat Anatólia már említett helyein. Az iszlám szunnita ágához tartoznak.

Magukat ugyancsak türkmén eredetűnek tartják a *tahtadzsik*, azonban nem az állattartás, hanem a fakitermelés adja megélhetésük alapját, a nevüket is innen kapták. Nyugaton Izmir, Manisa, Aydın, Muğla, Denizli, Buldur, Isparta, Antalya, Içel, Adana, keleten Maraştól Gaziantepig a Toros hegység mentén élnek. Télen a falvakba húzódnak, nyáron az erdőségekben sátoroznak. Egy részük már megtelepedett, az Izmirhez tartozó Narlıdere a központjuk.[58]

Ugyancsak türkmén eredetűnek vallják magukat az *abdalok*, akik Irán felől érkeztek Anatóliába. Számukat nem tudni pontosan, egy 1972-es statisztikai adat a Gaziantep környékén élőket 290 sátor népére becsüli.[59] Főként Nyugat- és Belső-Anatóliában élnek, Bolu, Eskişehir, Denizli, Ankara, Konya, Antalya, Yozgat, Sinop vidékén. Pontos regisztrálásuk lehetetlen.

Félnomád etnikai csoport az azeri törökök *karapapak* csoportja. Lélekszámukra nincs pontos adatunk, mivel a népességösszeíráskor a török lakosság között vették őket számba. Az Iszlám Enciklopédia adatai szerint a Kars vidéki lakosság 15%-a (1975-ben 106 000 fő) ebbe az etnikai csoportba sorolandó. Főként Kars tartomány Çildir megyéjében élnek, de Arpaçayban is jelentős csoportjukkal kell számolni, az itt élők állattartással foglalkoznak, más csoportjuk pedig már megtelepedett, vagy félnomád életmódot folytat. A magát *karapapak* vagy *terekeme* etnonímmal illető etnikai csoport eredetét tekintve kaukázusi néptöredék. Az etnonímek dolgában nem egységes álláspontot képviselnek a kutatók. Egyes források a *terekeme* népnevet a türkmén arab változatának tartják, más etimológiai szerint a "terk etmek" (elhagyni jelentésű) kifejezésből származik. A karapapak népnevet pedig a jelenleg is az Amu-darja mellett élő kipcsak - karakalpak néphez kapcsolják.

58 Andrews, P. A. 1992. 90-93.

59 A magukat teberdzsinek (baltás) nevező gaziantepi ág a Kara Hüseyh nemzetségbe tartozónak vallja magát. Egy sátor népe egy *nagycsaládot* jelöl, legalább két, olykor három generáció egy fedél alatt élését. Andrews, P. A. 1992. 95–96.

Hogy mennyire változó a térség etnikai felülrétegződése, képe, arra jó példa az *ujgurok* csoportja. Kisszámú közösség lehet, kb. 100 családra taksálják a megtelepedők számát, a többiek a nomádokhoz csatlakozva Yenimahalle és Kayseri vidékére vándorolnak. Két hullámban érkeztek Anatóliába: az első 1950-ben, Pakisztánból, a második 1968-ban Afganisztánból. Egymás között az anyanyelvüket használják, így lassabban asszimilálódnak. Szinte kivétel nélkül minden etnikai csoportról elmondható, hogy a letelepedés egyenes következménye a beolvadás, ami két-három generációváltással be is következik. Az asszimilációt nagymértékben elősegíti a vallási endogámia is,[60] amennyiben szunnita szunnitával házasodik még akkor is, ha más etnikai csoporthoz tartozik is, hiszen a megtelepedés után a körülmények amúgy is rászorítják a beilleszkedésre, a török nyelv használatára.

Tárgyunk szempontjából fontos még megemlíteni a *kirgizeket.* Lélekszámukra az első csoportokhoz hasonlóan nem tudunk pontos adatot, sőt a letelepedettek pontos lakhelyét sem közlik a források. Hozzávetőleg 1100~1200 főt becsülnek. A vándorlók Erçis, Malatya, Adana és Ankara környékén élnek. A XIX. század elején tűntek fel Anatóliában, a század 70-es éveiben egy részük megtelepedett. Újabb hullámuk 1958-ban jött, majd 1978-ban indult egy csoportjuk, amely négy év vándorlás után 1982. augusztusában érte el Törökországot.[61] Az említett példák jól megvilágítják az anatóliai etnikai viszonyokat. Békeidőben, amikor a határok zártak, politikai ellenőrzés alatt is állnak nehezebb a mozgás, mint háborús helyzetben, amikor a menekülteknek minősülnek - akár nyájastól is egész törzsek, vagy töredékeik lépik át a határt. Amíg a kulturális "utánpótlás" ily módon biztosított, van okunk bizonyos fajta kulturális felülrétegződést feltételezni. Ráadásul a Kaukázus felől vagy akár

60 Etnikai különbségek és vallások integráló erejéről. Vö. Bartha E. 1984. 98. Vö. Gunda B. 1963. 3-24.

61 Andrews, P. A. 1992. 105-108.

Irán felől érkező csoportok nem idegen testként illeszkednek az anatóliai viszonyokba, hanem évszázados hagyományok sok esetben azonos kulturális gyökerek állnak mögöttük. Tanulmányozásuk jó lehetőség rekonstrukciós modellek felállítására.

A köznépi temetők sírjelölésének vizsgálatakor a már említett nomád törzsek temetkezési szokásaihoz kell elsőként fordulni. Az állattartó nomád kultúra népei nem tárgyakba formálva állítanak emléket az örökkévalóságnak. A "porból lettünk, porrá leszünk" örökérvényű törvényét követve visszaadják halottaikat a természetnek. A sírjelölés pusztán a hozzátartozók számára fontos, de csak addig emlékeznek az elhunyt sírjára, amíg az élők is emlegetik, emlékeznek az elveszett társaikra. A kőrakásos sírjelölés nem emléket állító célzattal emelkedik a tetem felett. Jóllehet, a "balbal" kövek száma a megölt ellenséget jelképezi, a mai folklórban a jelentése úgy módosult, hogy "ahányan a halálát kívánhatták" annyi követ tesznek a sírra" - Büyükkarabağ falu türkménjei századunk elejéig így jelölték a hantot[62] - a kőrakás sokkal inkább a visszajáró lélek elleni védekezést célozza, mint sírjelként funkcionál. A hant fölé kövekből rakott mágikus kör, valamint a sír lóval vagy gyalog hétszer való körbejárása - azon túl, hogy a jelképes lovas temetkezés emlékének nyomaként él a folklorban - ugyancsak a halott háboríthatatlan nyugalmát célozza. Ezt a feltételezést erősíti, hogy az európai, erős katolikus közegben élő lengyelországi tatárok temetkezési szokásai is megőrizték a mágikus kőrakás szokását. A sírt néhány sor kővel rakják körül, amelyek száma páratlan kell hogy legyen, csupán a fejhez és a lábhoz tesznek nagyobb követ.[63] A köznépi temetkezésnek ez a módja Törökországszerte él máig. Isztambul környékén, a Fekete-tenger, Márvány-tenger vidékén a temetést követően három hónapig, Ankara környékén és Belső-Anatólia más vidékén egy évig csupán a sír köré rakott ökölnyi, a fejhez, lábhoz tett nagyobb kövek jelzik a halott

62 Seyirci, M. - Topbas, A. Afyonkarahisar yöresi Türkmen mezartaşları 12. p.
63 Borawski, P. - Dubiáski 1986. 195.

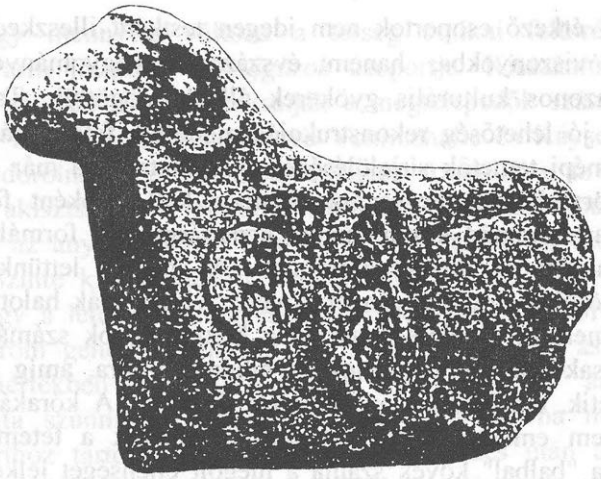

Kosformájú sírjel (B Karamağaralı nyomán)

nyughelyét. Csak ezidő után állítanak maradandó sírjelet mind a városi, mind a falusi temetőben. (Valószínűleg a talaj szerkezetével indokolható a három hónapos illetve az egy éves várakozási idő. A laza talaj hamarabb ülepszik, így hamarabb kerül a sír fölé maradandó emlékmű.)

A köznépi temetkezési szokásokban egyáltalán nem, vagy csak egy bizonyos idő elteltével jelzik a halott kilétét, társadalmi rangját az bizonyítja, hogy a kőrakásos temetkezés, mint a pásztornépek legrégebbi sírjelölési módja csupán egyik eleme az átmeneti rítusnak, a visszajáró lélek elleni védekezést szolgálja. Maradandó emléket csak a közösség kiemelkedő tagjai számára állítottak, a sírjel formáját a törzsi hagyományok határozták meg. A homokkőből, mészkőből formált ló, kos formát mintázó sírjelek a XIV. századtól ismertek, századunk első feléig állítottak állatformájú sírkövet a Karakoyunlu és Akkoyunlu törzs leszármazottjainak szálláshelyein.[64] A szokás eredete Közép-Ázsia felé mutat.

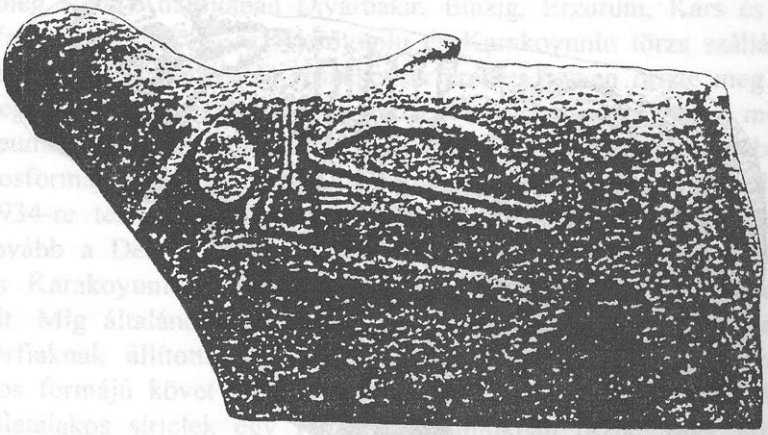

Felnyergelt lovat ábrázoló sírjel
(B. Karamağaralı nyomán

A juh különös helyet kap a török népek hitvilágában, szokáskultúrájában. Anatólia nomád törzsei számára ma is a megélhetés alapját adja a juhtenyésztés. A nagycsalád rangját, tekintélyét a nyája számával mérik. A szellemi kultúrában a megbecsültsége ősidőkig nyúlik, eredetmondák, eposzok tanúsítják, hogy jeles alkalmakkor állatáldozatot mutattak be az istenek engesztelésére. Születés, lakodalom, halál, háború, esőimádság, termékenységvarázslás alkalmával a lóáldozatot az égnek, a kost a földnek ajánlották.[65]

Állatáldozatra utaló első adataink Észak-Kína térségéből származnak (i. e. 1045), amikoris az uralkodó iránti hűség jeléül bárányt vagy kost áldoztak.[66] Recens adataink is utalnak arra, hogy az erőt, hatalmat, bőséget jelképező állatáldozat a legdrágább ajándék. A Kazakisztánban és Türkmenisztánban

64 Karamagaralı, B. 1934-ből való sírszobor képét közli Ahlat temetőkatalógusában. 184 kép. 1992. 39.
65 Çay, A. 1990. 53.
66 Çay, A. 1990. 183.

Türkmén sírjel
(B. Karamağaralı nyomán

nomád törzsek élő hagyományai között írja Abdülhalük Çay[67] hogy a halott tiszteletére a halotti torra állatot ölnek.

Az áldozatra szánt állatot az elhunyt rokonai hozzák, a sátor előtt összegyűjtik, majd kiválasztják a leginkább megfelelő kost. Néha többet is. Az állat *lelkét* temetik a halottal, a sír fölé kövekből hantot emelnek amelyre az állat karóba húzott fejét szúrják. A karakirgizeknél is szokás, hogy a sírra - a halott rangjától függően esetleg több - kosfejet tűznek.[68] Az adat megegyezik az Ibn Fadlan által a X. századi türk temetkezési szokásokról leírtakkal.[69]

A karóba húzott koponya elsődlegesen rontáselhárító funkciója miatt került a sírra, sírjelként való alkalmazása ebből alakulhatott ki. A néphit megőrizte az eredeti jelentéstartalmat, az iszlám szokásrendjébe illesztette az állatáldozatot a kettősségből jöhetett létre a pásztorsírjeleknek az a fajtája amely

67 Çay, A. 1990. 58.
68 Türkmenisztán, a Nohurlu törzs szállástemetői, Çay, A. 1990. 58.
69 Şeşen, R. 1975. 36-37. Vö: Harmatta J. - Archeológiai Értesítő

főleg Kelet-Anatóliában Dıyarbakır, Elazig, Erzurum, Kars és a Van tó környékén, az Akkoyunlu és Karakoyunlu törzs szállástemetőiben jellemző. Jó részüket az eredeti helyen őrizte meg a kegyelet, más részüket pedig középületek udvarára, vagy múzeumokba szállították. Az ahlati temetőkatalógus legkorábbi kosformájú sírkövet 1401~02-re datálja, a legkésőbbit pedig 1934-re teszi. A kos formájú sírjelek állításának szokása legtovább a Dersim és Tunceli vidékén élő alavita vallású zazák és Karakoyunlu falu siíta lakosainak temetkezési szokásaiban élt. Míg általánosan elmondható, hogy állatalakú sírkövet csak férfiaknak állítottak, a siíták körében élő hagyomány szerint kos formájú követ férfi, bárány formájút nő sírjára tettek.[70] Az állatalakos sírjelek egy részét múzeumokban őrzik, vagy középületekhez hordták, más részüket viszont eredeti helyén őrizte meg a kegyelet. Dıyarbakır múzeumában 4 darabot találni, közülük hármat Muşból hoztak. Erçis (Van megye) központi temetőjében, Erçis Çelebi temetőjében, Muradiye város mellett Esbires faluban, valamint a Resadiyehez közeli Paşa Elmalı, Han Elmalı, és Şahmanus, Bitlis tartomány Alan falvában, Bork falu, Iğdir megye Karakoyun falva, Tunceli, Malazgirt megyéjében Kupek, Yukarı, Sından, Ilanlı, Söbek, Lödek, Tarpaşe, Silik, Rıcık, Kurkurık, Kardere, Muhundu, Manekrek, Hodan, Hülüman, Tırkıl, Başmezrea falvaiban látható kosformájú sírjel. A kosszobrok különböző típusait írja le Hámit Zübeyir Koşay.[71] némelyik az állat teljes testét ábrázolja, másokon csak a fejet vagy a szarv stilizált formáját látjuk. Van, amelyen szarvval, kicsi farokkal, másokon szarv nélkül hatalmas farokkal (a zsírfarkú fajtára emlékeztető) ábrázolják az állatot. Nyilván ennek

70 Çay, A. 1990. 58.

71 Hámit Zübeyin Koşay hívta fel a török kutatók figyelmét a kos formájú különös sírjelekre. 1936-ban megjelent rövid cikkében csupán a típusokat és a lelőhelyeket regisztrálta. Abdulhalük Çay 1990-ben és 1983-ban megjelent két könyve adja a téma részletekbe menő tárgyalását, sorolja a mai Törökország határait messze túllépő lelőhelyeit.

is jelentősége lehetett, a tenyésztett fajták közötti különbözőséget hangsúlyozza. Koşay a kosformájú sírjelek eredetét magyarázva felveti a totem gondolatát, valószínűleg helytálló az elképzelése, mert egyrészt a névadási szokások igazolják, másrészt pedig a Nyugat-Anatóliai türkmén sírjelek némelyike, noha stilizált kosformájú, a kő egyik oldalán harci-jelenetet, másik oldalán állatküzdelmet ábrázol. Vélhetően a totemállatok viadalát láthatjuk.[72] A kosformájú sírjelek az állatáldozat emlékét őrzik, ily módon az ősvallásra utalnak. Jóllehet, az állatáldozat rítusát az iszlám beépítette a hagyományaiba. A mohamedán böjti hónapot követő áldozatünnep a *kurban bayramı*, az ősi áldozatünnep monoteista megfelelője.[73]

Az állatalakú sírjelek között a felnyergelt lovat ábrázolóak figyelemre méltóak még. A lókultusz emlékét idézik a kelet-anatóliai kultúrában, bár számuk lényegesen kevesebb a kosformájú sírjeleknél, értékük annál becsesebb, mert a kultúra archaikusabb rétegébe vezetnek vissza bennünket. A kultikus lóáldozat hajdani meglétére a recens hagyományokból is következtethetünk. Büyükkarabag faluban a holtat a közeli rokonok viszik a temetőbe, s az elhantolást követően lóval hétszer körbejárják a sírt,[74] „Kelet-Anatóliában a Kars vidékén ha volt lova az elhunytnak, felnyergelik, díszes szerszámokkal ékesítik, a halott ruháit, tarisznyáját rámálházzák és a halottas menet élén a temetőbe vezetik. Így adóznak az apák emlékének" - írja Y. Kalafat.[75] Hasonló adatot hoz Mustafa Turan[76] ugyancsak a kelet-anatóliai szokásokból: "a fiatal férfi lovát felnyergelik, holmijait a nyeregtáskába teszik és a koporsó előtt a sírig vezetik. Mindaddig ott marad, amíg a holtat el nem hantolják." Beyhan Karamağaralı a felszerszámozott, fegyverekkel díszített,

72 Seyirci, M. - Topbaş, A. A katalógus 1-4; 9-10; 14-15-16. ábrája
73 Goldziher Ignác, 1980. 207-322.
74 Seyirci, M. - Topbaş, A. i.m. 12. p
75 Kalafat, Y. 1990. 103.
76 Turan, M. 1982. 548.

lovat ábrázoló anatóliai sírjelek megjelenését a XVII. századra és az azt követő időre datálja, a korábbi előfordulást kizárja. A Kars múzeum, Erzurum múzeumában őrzött, lovat ábrázoló sírjelekhez hasonlóak a Kaukázus mentén, Azerbajdzsánban és az örmény temetők némelyikében találhatók.

Zászlós sírjelek

A köznépi temetők sajátos sírjelölési formája a zászlós sírjel. A zászló, mint házra, sírra tűzött jelkép évezredek öröksége a törökök kultúrájában. Vadászaton, háborúban a híradás jelképe volt, az erő, a hatalom és a vitézség szimbóluma. Megtestesítette azt a szellemiséget, amely a magasba emelte. A néphit szerint egyesíti az atyák erejét és szellemét ezért szentként tisztelik a törökség kultúrájában. Az együvé tartozás érzését kelti. Eredetéről, fejlődéséről és változatairól szóló megállapítások olykor egymásnak homlokegyenest ellentmondanak. A Bevezetés a török kultúrtörténete[77] című sorozat teljes kötetet szentel a tugok, zászlók fejlődésének, típusainak bemutatására. Példatárából számunkra azok az adatok érdekesek, amelyek közelebb visznek a zászlós sírjelek értelmezéséhez.

Bahaeddin Ögal, a klasszikus kínai szótárra hivatkozva a lófark jelvény fejlődését ill. értelmezését 17 pontba szedve írja le, ezek szerint valószínűleg:

„első formájában a hegyénél madártollas vagy ökörfarokkal díszített kicsi zászló,
2. katonai egység fekete selyem nagy zászlaja,
3. szőrtinccsel vagy tollal ékesített írásos zászló (isz. 523.),

77 Ögel, Bahaeddin a történeti forrásokat, a miniatúrák ábrázolásait felhasználva kísérletet tesz a tug és zászló fejlődésének, változatainak bemutatására, azonban megnyugtató módon nem tudja tisztázni a kérdést. Ögel, B. 1984.

4. a színészek által használt yelpaze,
5. a kocsik bal oldalára tűzött - messziről jelt adó tollas, vagy szőrtincses zászló,
6. Tibet ökörfarokkal díszített zászlaja,
7. lófarkjelvény, mint katonai jelkép (tuğ),
8. tuğos zászló,
9. szellő tuğja,
10. áldozati tuğ,
11. A hírközlés és határjelzés eszköze,
12. a paradicsommadár tollával ékesített tuğ,
13. a páncélöltözet tugja (fejfedőre tűzött szőrtincs vagy toll)
14. 6 tugu kínai tartomány
15. zászlós tuğ (840-ből egy ujgur verses elbeszélésből való adat)
16. 6 tuğ - 6 személy - hatalmi jelkép és a földfoglalás jelképe a szokásokban,
17. a katonai egységek élén álló parancsnokok által hordott zászló."[78]

A kínai értelmezés minden pontja külön-külön érdekes lehet, azonban aligha lehet a fejlődésre következtetni belőle. Talán csak annyira, hogy a keleti kultúrában a zászló eredete ősrégi, funkcióját tekintve pedig igen változatos, s ha hozzávesszük a feltételezhetően eltérő törzsi hagyományokat, formájuk is különböző. Ami azonban közös lehet bennük az, hogy a madártollnak, ökör,- jakfaroknak, a lovasnomád kultúrában pedig a lófaroknak lehetett különös jelentősége. A lovasnomád török népeknél, ahol a ló színének és a ménes számának rangjelző szerepe volt, s általában a sámánhitű török népeknél a lófaroknak, sörénynek mágikus erőt tulajdonítottak, természetesnek tűnik, hogy a harci szokásokhoz kapcsolódóan a hatalmi jelképekbe is beépül. A kumükök néphitében máig él a táltosló em-

78 Ögel, B. 1984. 319-320.

léke: a ló kitépett sörényét vagy farkát megdörzsölve teljesül az ember kívánsága, ha kell győzelemre segíti, vagy az egekbe röpíti.[79] Valószínűleg ez lehet a magyarázata a lófarkas kopjának, mint harci jelképeknek. A lószőrtincs a fejfedőn, fegyverre vagy nyeregbe tűzve (bárhová tűzik is, tugnak nevezik) óvóhatású is egyben. Abdulkadır Inan hívja fel a figyelmet arra, hogy a török népek hadi szokásai szerint a vitézek gyakran az elesett társuk lovának levágott farkát a ló testére (nyeregre, lószerszámra) tűzik.[80] A törökök a szokást Közép-Ázsiából vihették Anatóliába, s jelképként való alkalmazása valószínűleg módosult a szinte állandó harcra, területszerzésre és annak védelmére berendezkedett birodalom területén. A török történelem egyik nagy tisztelettel emlegetett uralkodójáról Alp Arslan jegyezték fel, hogy a "malazgirti ütközet (1071) előtt lovának farkát levágatta majd felnyergelte és kezdetét vette a csata. Katonái is követték példáját - a levágott lófarkokat kopjáikra (mızrak) tűzték. Halottaik sírját karóra tűzött lófarokkal jelölték."[81] A hitért, a szent háborúért magukat feláldozni kész katonák a csata előtt vágták le a lovak farkát. Annak ellenére, hogy a szokás az iszlám előtti időben gyökerezik, jelentését megtartva épült be a vallási szokások rendjébe. A török eposzok utalása szerint ütközet előtt áldozatot mutattak be a tuğ (ez esetben zászló) tiszteletére, deres mént vagy kancát öltek, az oszmánok 12 juhot áldoztak.[82] A csata előtt levágott lófarok, de méginkább a kopják vérrel való festése az állatáldozat emléke lehet, bár utóbbi esetében nem zárható ki a harcosok pszichés előkészítése sem, hiszen a véres kopják látványa növelhette az elszántságot, az ellenségben egészen bizonyosan félelmet keltettek. A kirgizek szokásai között említik, hogy mielőtt harcba indulnának, a zászlóikat (kopjáikat) vérrel festik

79 Magomed Badruttin kumuk költő szíves közlése. (1994.)
80 Abdulkadir Inan a sámánizmusról írott könyvére hivatkozva írja Ögel, B. 1984. 147.
81 Ögel, B. 1984. 147-201.
82 Ögel, B. 1984. 149.

meg. A szokást "tuu kandadı" néven jegyzi a szakirodalom.[83] A Tanrı dağları fennsíkján élő kirgizek sírjelölési szokásai között találunk még egy nagyon fontos adatot: a halott lovának farkát levágják és egy karóra akasztva, a hantjára tűzik. A sírra tűzött lófarok esetében a szakirodalom következetesen karót említ, és nem kopját. Tehát az, hogy a buzgó hitharcosok, a vallásukért magukat feláldozni készülő mártírok (şehitler) és a nomád kirgizek sírjelölése azonos, azt a feltételezést erősíti, hogy alapvetően a lófarkjelvény, illetőleg a hozzá tapadó néphitbéli jelentése a fontos. A kultúra bármely területét vizsgálva példák özönét hozhatnánk arra, hogy a pogány szokások a népi vallásosság elemeként hogyan élnek tovább olykor az államvallás szokásrendjébe ágyazódva; továbbá azt is, hogy sírjelölésre nem a fegyverként használt kopját szúrták a földbe, hanem valami egyszerű karót, amelyre rátűzték a lófarkat.[84]

A zászlós sírjelölés eredetére valahol itt kell keresnünk a választ. Nem az iszlámhoz kötődően - mert annak hagyományaitól idegen, - hanem a népszokások, a törzsi hagyományok, nem utolsósorban a népi vallásosság kutatása adhatna feleletet. Megbízható adatok hiányában azonban csak találgatni lehet. Az valószínű, hogy a tuğ és a zászló a török népek korai kultúrájában még egymást fedő fogalmak, a lófarkas zászló neve is tug. "A hadi hatalmi jelképként szolgáló tuğ a bolgár-törököknél 686-ban jelenik meg, 866-ban pedig már forrásadat is szól a jelvény használatáról. A 9. században a "tokuz tuğlık" kánnak ez a jelzője 9 tartományát, a 9 tugja egyben 9 törzsét is jelölte" - mutat rá Fehér Géza.[85] A lófarkjelvény változatos típusai az oszmánoknál alakulnak ki.

A XVI-XVIII. századi török temetőket ábrázoló metszeteken zászlós sírjeleket láthatunk.[86] Georgius Dousa, 1599-ben kons-

83 Ögel, B. 1984. 152; 226.

84 Ibn Fadlán a volgai bolgárok temetkezéséről szóló leírását. Czeglédy K. - Harmatta J. 1946-48. 362-365, 369. Vö: Kovács L. 1982. 58-85.

85 Fehér Géza, 1990. 22.

tantinápolyi útjáról, beszámolva kopjás sírjelekről ad hírt: "Konstantinápolyból Adrianapolis (ma Edirne) felé haladva még mielőtt a városba bementek volna a település szélén megpillantották a temetőt, ahol látták, hogy a sírhantokra kopjákat szúrtak. Okát keresve kérdezték a helyieket, akik elmondták, hogy a háborúban elesett, vitézül harcolt katonáknak állítanak így emléket."[87] A sírhantra tűzött zászló első látásra valóban a zászlós kopjára hasonlít, azonban aligha lehet ugyanaz. A török szokásokban a zászlónak különös helye van. Lakodalomkor, temetéskor az ünnepnek jelentésében is megfelelő zászlót tűzik ki, a sírjelként alkalmazott karcsú zászló a katonai temetési zászló lehet. Háború idején kicsiny selyem zászlót tűztek ugyan a kopjákra is, a hadtest mozgásának nyomonkövetése miatt. A katonai tiszteletadás jeleként így kerülhetett a katonai zászló a sírra, jelezvén, hogy vitéz nyugszik alatta. A miniatúrák ábrázolásai sem támasztják alá azt a feltételezést, hogy a zászlós kopját földbe is szúrták. Egyetlen képen, egy csagatáj előljárót ábrázolón láttam csupán, hogy a lándzsa mindkét vége hegyes.[88]

A zászlós kopja formájú sírjelek csak katonai temetőkben fordultak elő, ott is az alacsonyabb rangú harcban elesett katonák sírján. A magas rangú katonáknak kősírjelet állítottak, ahogyan a turbános sírköveknél láthattuk. A török köznépi temetőkből ismert zászlós sírjelek formája más. A sírra szúrt rúdra textilcsíkokat kötöznek. Olykor még városi temetőben is láthatunk a sírkő mögé szúrt szines temetési zászlót - főleg fiatal halott sírján.[89]

A tahtadzsik temetkezési szokásai érzékeltetik jól a változást: a sír fejtől és lábtól eső részéhez (a kő mellé) egy-egy cölöpöt vernek, amelyre a halott ritkán használt (ünnepeken)

86 Kovács László, 1982. 58-85.
87 Novák László, 1980. 38.
88 Ögel, B. 1984. 338. (128. kép.)
89 Örnek, S. V. 1977. 87-88. fotó gyermek és egy fiatal lány, menyasszony sírja.

terítőiből, kendőiből és a halotti lepelből levágott csíkokat kötnek. "Yel bayrağı"-nak, "szél zászlajának" – mondják.[90] Máshol a sírjelre írva olvasható: "Vörös, zöld zászlóval jöttem a halhatatlanság földjére" (Al yeşil bayrak ile geldim beka makamına.)[91]

A dél-anatóliai nomádok között szokás a sír fejtől eső részéhez *vörös* színű zászlót tűzni.[92] A színek jelentésére hívja fel a figyelmet Zeki Başar Erzurum vidéki adata: a fiatal elhunyt, legyen nő vagy férfi sírjára fejétől lábától 2-3 m hosszú cölöpöt szúrnak, amelyre vörös vagy fehér rongyból zászlót kötnek.[93] Összehasonlító néprajzi adatok tanúsága szerint a zászlós sírjelek Anatóliától Szibériáig megtalálhatók.[94] Európai párhuzamai főleg az erdélyi románság hagyományaiban máig élnek.

A temetési szertartás során használt zászló kapcsán érdemes Ibn Fadlan X. századi, a bolgár-törökökre vonatkozó leírását idézni: "S amikor egy muzulmán (férfi) vagy egy khorezmi nő meghal náluk, akkor muzulmán szokás szerint megmossák őt. Azután egy kocsira ültetik, amelyen addig viszik - miközben míg azt a helyet el nem érik, ahol el fogják temetni. Amikor megérkezett, leveszik a kocsiról és a földre fektetik. Azután kört írnak körülötte, majd arrébb helyezik őt, míg a sírját a kör belsejében kiásták. Sírfülkét csinálnak neki és eltemetik. Így tesznek halottaikkal... A halott házának ajtaja fölé mindig rövid lándzsát (zászlót) állítanak."[95] A "lándzsa" illetve a zárójelbe tett "zászló" a fordítók bizonytalanságát tükrözi. Abból kiindulva, hogy az emberélet fordulóihoz fűződő török hagyományokban a zászlónak a híradás szerepét szánták elsősorban -

90 Örnek, S. V. 1977. 73.
91 Karamagaralı, B. 1992. 26.
92 Örnek, S. V. 1977. 71.
93 Başar, Z. 1972. 234.
94 Ögel, B. 1984. 223. Vö: Novák L. 1982. 285-306. Hofer T. 1982. 308-324. Hoppál Mihály 1982. 326-367.
95 Idézet Kovács László után. 1982. 61.

a lakodalmas eseménysor a jelképek, a lakodalmas zászló (vöröshagyma, alma, nemzeti zászló) kitűzésével veszi kezdetét, - természetesnek tűnik, hogy halálesetkor a gyászlobogó jelöli a házat, ill. sátrat. Hogy a kitűzött gyászlobogó katonai pompával való temetésnél zászlós lándzsa lehetett, aligha bizonyítható. Valószínű, hogy a többszörös nyelvi áttétel miatt téves fordítás következményeként terjedt el a hazai tudományban, hogy a törökök sírját "zászlós-lándzsa" jelöli. Megvizsgálva több harci jelenetet és temetési menetet ábrázoló, különböző korokból származó perzsa és török miniatúrát Töll László fegyverszakértő[96] arra az álláspontra jutott, hogy a temetési menetet ábrázoló miniatúrákon és a török temetőket jelölő metszeteken látható zászló semmiképpen sem lehet maga a fegyver. Vizsgálata egyúttal feleletet is adott a tudomány más eldöntetlen kérdéseire is: nevezetesen arra, hogy az oszmántörök által használt *mızrak* kopjának (és nem lándzsának, dzsidának) fordítandó.

A gyászsátorra tűzött fekete zászló a kazakok, kirgizek között és az Ulu dağ vidékén napjainkban is élő hagyomány, miként a gyászsátor állítása is olyan falvakban, ahol a dzsámi mellett nincs a halott rituális mosdatásához megfelelő - csak erre a célra használt - helyiség. A Kayseri környéki alaviták a halottas menet élén a holttest előtt fekete zászlót visznek, a hagyomány a Narlidere-i tahtadzsik körében is él, amíg a halottak leeresztik a sírba, lengetik a temetési lobogót.[97]

Az eddig sorolt adatokból arra következtetek, hogy a zászlós temetkezés a katonai temetkezési szokásokból került a paraszti kultúrába, de úgy módosult, hogy sírjelként a fiatalon elhunytak nyughelyét jelöli.

96 Ezúton is köszönöm Töll Lászlónak, a debreceni Déri Múzeum fegyverszakértőjének segítségét.

97 Karamağaralı, B. 1991. 13.

A törökországi falvak és városok temetőinek látványa is sejteti azt az óriási távolságot, ami a várost és falut, így a városi és a paraszti kultúrát elválasztja. A falvak lakói nem állítottak évszázadokra megmaradó sírjelet halottjaiknak. Vagy a köznépi sírjeleknél tárgyalt módon kőrakással jelölték, s jelölik a sírhelyet, ha sírkövet találunk az is többnyire mészkőből, homokkőből való. A századunk első évtizede óta tartó társadalmi változás azonban nem hagyta érintetlenül a falvakat sem, bár jóval lassabban hat a folyamat, mint a tömegkommunikációs eszközök nyomásának kitett városokban. A század elején, Atatürk (Mustafa Kemal) vezetésével végbement társadalmi fordulat gyökereiben próbálta megváltoztatni az életet. Maga, a társadalmi változás élére álló Atatürk tartotta legfontosabbnak eltörölni azokat a jelképeket, amely századokon át jellemezte a török kultúrát, és társadalmat. Megtiltotta a fez viseletét, az arab betűs írásról áttértek a latin betűs írásmódra, a mohamedán időszámítást a Gergely-naptár szerinti váltotta fel. Európai példa nyomán európai irányt szabott egy ízig-vérig iszlám társadalomnak. Ezzel olyan mértékű változást hozott, amely a felszínen a társadalom minden szféráját érintette. De csak a felszínen. Csak külsőségeiben. A társadalom, mélyrétegeiben nem idézett elő nagymértékű változást, mert a tradíciók ennek gátat szabtak. Alig egy emberöltőnyi idő telt el a reformok bevezetése óta, azt kell tapasztalnunk, hogy ugyanaz a mechanizmus működik, mint századokon át. A sírjelek formája ugyan hasonló az európai temetőkben láthatókhoz, a rájuk vésett vagy festett jelek jelentésükben az iszlám világképhez kapcsolhatók. Különösen napjainkban sokasodtak meg azok a jelképek, amelyek a szakrális élet szimbólumai közé sorolhatók. Okát valószínűleg a térséget jellemző, már-már társadalmi méreteket öltő vallási mozgalmak erősödésében kell keresnünk. A Hidzsa-szerinti időszámítás a vallásos életben máig gyakorlat,[98] a halott szüle-

tésének dátumát - ha a naptárreform előtt született, nem változtatták meg, - ez természetes, azonban több olyan sírjelet láttam, amelyen a későbbi születési dátum is mohamedán időszámítás szerinti volt. De csak a születés dátuma, mint az emberélet legfontosabb mérföldköve, a világrajövetelé, hiszen az élet örök, a halál csupán átmenet egy más minőségbe. A sírjelek vallásra utaló jelzései között továbbra is ott a "hadzsi" (hacı) ha az illető résztvett a mekkai zarándoklaton, s néhol látható turbán is, ha az elhunyt pap volt. A temetők jelképeinek zöme azonos a mohamedánok lakta területeken, ahogyan azt Mándoki László bulgáriai gyűjtései[99] is igazolják, magam pedig Kazakisztánban láttam. Jóllehet, az azonos jelek lokálisan mást-mást jelentenek, a helyi közösségek jelképrendszerébe tagozódnak. A jelenkori temetők sírköveinek többségén virágdíszt látunk, leginkább tulipánt. Erzurumban, Kastamonuban és Çankiriben a virág a fiatalon elhunytat jelöli.[100] Amíg az oszmánkori temetőkben a virágdíszítés csak női sírjeleken volt jellemző, a mai temetőkben mindkét nemhez tartozók sírkövén látható. A jelképes faábrázolás az iszlám temetők jellegzetes fáját, a ciprusfát mintázza, a kőbe vésett madármotívum a lélekmadár.

A jelképek között több olyat találunk, amelyek a foglalkozásra utalnak. A zenész sírkövén hegedűt, violinkulcsot, a festőművészén festőpalettát, a jogászén paragrafusjelet, a vasutasén mozdonyt, a tengerészén horgonyt, a katonáén kokárdát, a szabóén ollót, a sportolóén boxkesztyűt (vagy a sportág jelképét), a tanár vagy diák sírkövén könyvet láthatunk. A felsorolt jelképek kétségtelenül korunk sajátos jelképrendszerének része, a török temetőben azonban azon túl, hogy az elhunyt foglalkozását jelölte, egyúttal társadalmi státusára is utal. Hogy a társadalomban betöltött hely jelzése mennyire fontos, az is bizonyítja, hogy az elhunyt neve fölé gyakran fel is írják, hogy

98 A vallásos témájú könyvek megjelenésének dátumát a hidzsa szerint adják meg.
99 Mándoki L. 1982. 367-370.
100 Örnek, S.V. 1971. 69.

ügyvéd volt, vagy doktor. A feliratok többnyire azt is jelzik, hogy ha más településről érkezett az adott városba az elhunyt. Nyilván a helyi közösség igénye az ilyenfajta elkülönítés. Nem lehet mindegy, hogy "törzslakó", vagy "jövevény" volt az illető. Ha visszagondolunk a turbános sírkövek formájára, láthatjuk, hogy ugyanaz a közösségi igény munkál, de más, a korhoz alkalmazkodó kifejezési formát öltött.

A sírkövek jelképei gyakorta a halál okára is utalnak. Içelben az erőszakos halállal elhunytak sírjelére bicskát, vagy pisztolyt festenek ill. vésnek. A betegségben elhaltak kövén süveg látható, míg ugyanott, a vízbefúltnak pohár jelzi a halálnemét.[101]

Gyakran a sírfeliratok is tudtunkra adják a halál okát. Sedat Veyis Örnek gyűjtéséből[102] érdemes néhány példát kiemelni:

Emine Ersan
Emine Erszan
Altı senede 5defa ameliyat oldum
Hat év alatt 5-ször operáltak
Zalım doktorun elinde öldüm
Zalim doktor keze alatt haltam.
D. 1319-Ö.1962.

Zeynep Özerdem
Zeynep Özerdem
1957-de selde boğuldum
1957-ben árvíz áldozata lettem,
Hayata doymadan öldüm.
Meghaltam úgy, hogy alig éltem.
D. 1317-Ö.1957

101 Örnek, S.V. 1971. 71.
102 Örnek, S. V. 1971. 69.

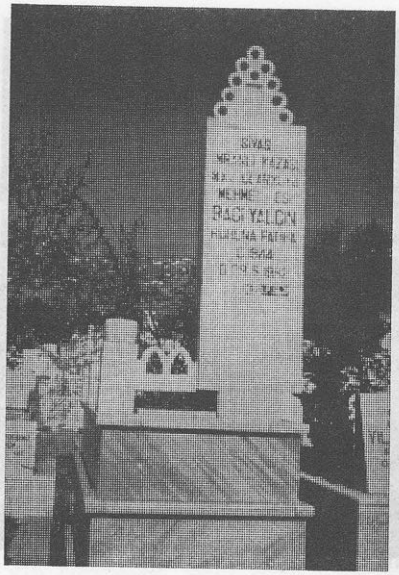

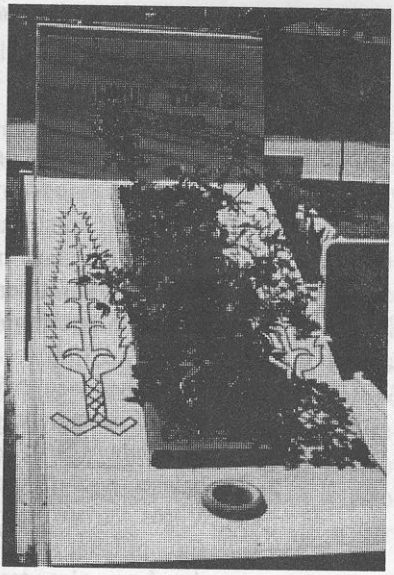

Jelenkori sírjelek
(Ankara,, Karşıyaka temető, 1991)

Jelenkori sírjel
(Ankara,. Karşıyaka temető, 1991)

"15 yasinda beklemezdim feci ölümü
Bir taktır ılahıdır olamaz dönümü
Bu kazayı eceli düşünmezdim ben
Al kanlar içinde kaldı o nazık ten
Gözüm yumdum hayata bir an içinde
ana baba kardeşlerim kaldi hüzün keder içinde"
Mehmed oglu Sami Çuhadar Ruhuna Fatiha
Ölüm 7.1.1942.
15 évesen nem vártam ily borzasztó
halált. Isten parancsa ez, ellene tenni
nem lehet. Nem gondoltam, hogy ez a
baleset lesz az utolsó órám.
Vörös vérben maradt törékeny testem
Egy pillanat alatt lehúnytam a szemem
Anyám, apám, testvéreim maradtak hátra.
Mehmed fia Szami Csuhadar

Béke poraira
Meghalt 1942. I.7.

A sírfeliratokból olykor egyéni sorsok tárulnak elénk, máskor a sors akaratába való belenyugvást, megbékélést sugallnak:

Dur yolcu
Ben de senin gibiydim
Sen de benim gibi olacaksın
Bir Fatiha okursan
Bu toprakta bulacaksın
Bilal Aköz
D. 1319-Ö. 31.8.1963.

Állj meg vándor
Én is olyan voltam, mint te
Te is olyan leszel, mint én
Ha mondasz egy Fátihát
E földben megtalálsz.

A sírkövek jelei olykor az elhalt legjellemzőbb tulajdonságaira is utalnak. Például Erzincanhoz közeli Sögütözü faluban a mélyen vallásos, tiszta erkölcsű emberekre a sírkőre vésett vagy festett *ibrik* emlékezteti a közösséget. A Sıvashoz tartozó Kevenli faluban ha az elhunyt példamutatóan élt, sírkövére gyümölcsöt vagy vadászjelenetet festenek. A vendégszeretet jelképeként teáspoharat vagy findzsát láthatunk.[103] A mai sírjelek lényeges formai változása az előző korszakban lévőkéhez képest az, hogy hiányzik a lábtól való kő. Helyette a sírt körbevevő kőkereten vízgyűjtő csészét alakítanak ki, ami a madarak itatására szolgál. Maradandó sírkövet Isztambul környékén - ahol laza a talaj - három hónap elteltével, Belső-Anatóliában - ahol köves a talaj - egy év elteltével állítanak. Ez idő alatt a sírt

103 Örnek, S.V. 1971. 71.

kövekkel kerítik be, a fejnél, lábnál egy-egy nagyobb kő jelzi a tájolást. Az elhunyt személyére utalás, más jelzés nincs.

A temető helye a településtől jókora távolságra van, ami azt igazolja, hogy a hagyomány jól elkülöníti az élő és halott közösség helyét. Rendszerint magaslaton fekszik, vagy folyóvizi út választja el a településtől vagy kerítéssel esetleg árokkal veszik körül. Kijelölésénél a földrajzi viszonyoknak lehet elsődleges szerepük. A sírok elhelyezkedéséből viszont határozottan kitűnik az égtájak fontosága: a sírok kelet-nyugati, pontosabban délkelet-északnyugati tájolásúak, a holttest arccal Mekka irányába fekszik. A városi temetők központjában szakrális építményeket, dzsámit, ahol a halottbúcsúztató szertartást tartják, és kiszolgáló helyiségként a holttest rituális mosdatására, öltöztetésére való helyiségeket találunk. A szakrális építmények és a tőlük szétfutó utak tagolják a temetőt. Fő helynek a dzsámi környéke számít, oda rangosabb, tehetősebb családok temetkeznek. A történelmi temetőknél nem látszik még ez a fajta rendezési elv. A dzsámik kertjében lévő sírok száma rendszerint száz alatti, ott a sírkő nagysága és a fejfedő formája utal a vagyoni helyzetre. Elhelyezkedésük sem ad semmilyen támpontot a temető tájolására, mert a nagyvárosok gyorsan növekvő lélekszáma miatt a lakóházak körbeölelik a temetőket, így újabbnál újabbakat kellett nyitni.

A falusi temetőkben nincs szakrális építmény. A halottbúcsúztató szertartás a falu dzsámijában zajlik, a rituális mosdatás pedig a háznál és rendszerint az imám közreműködésével.

A felekezeti temetők jól elkülönülnek a mohamedán temetőktől. Mivel jelentős keresztény közösségek élnek (görögök, örmények) főleg Isztambulban természetes, hogy külön városrészt népesítenek be, amelyhez zárt temető tartozik.[104]

Összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy a török temetőkultúra koronként változó sírjelölést mutat. Jelképrendszeréből in-

104 Üszküdar, Bağlarbaşı részén a Nuhkuyusu sugárút mellett található a keresztény közösségek temetője. Két görög és egy örmény temető az egyházak felügyelete és kezelése alatt.

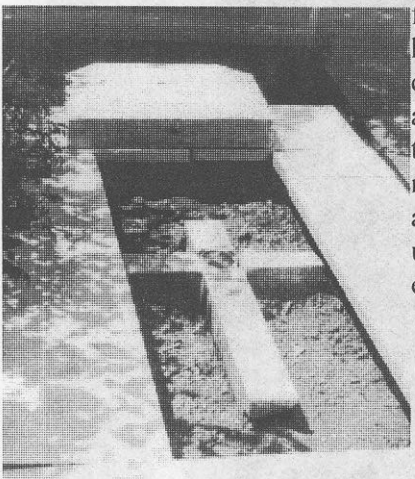

formációkat kaphatunk az egykor élőkről, a koronkénti erkölcsi normákról, amelyeket az adott közösség tagjai elhunyt társuk emlékének tisztelete során a legfontosabbnak ítéltek, s amelyek figyelembevételét az utánuk jövő nemzedékektől is elvárták.

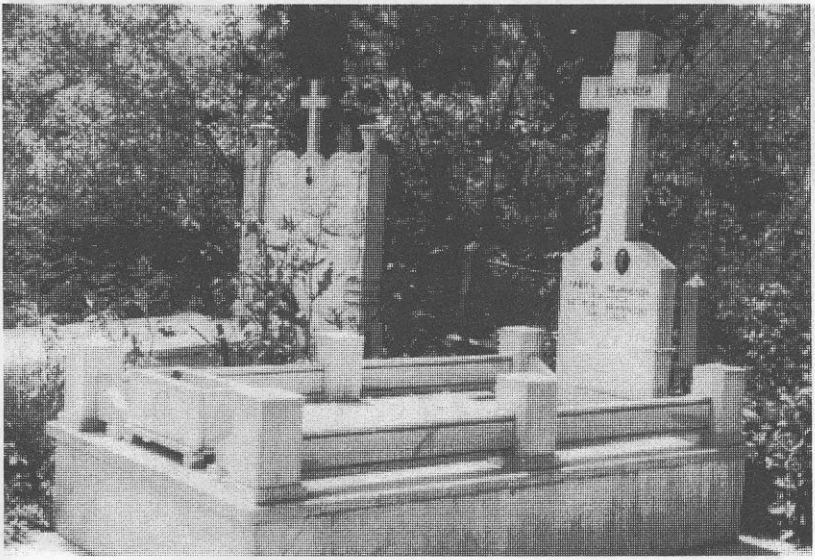

A görög temető sírjai
(Isztambul, 1991)

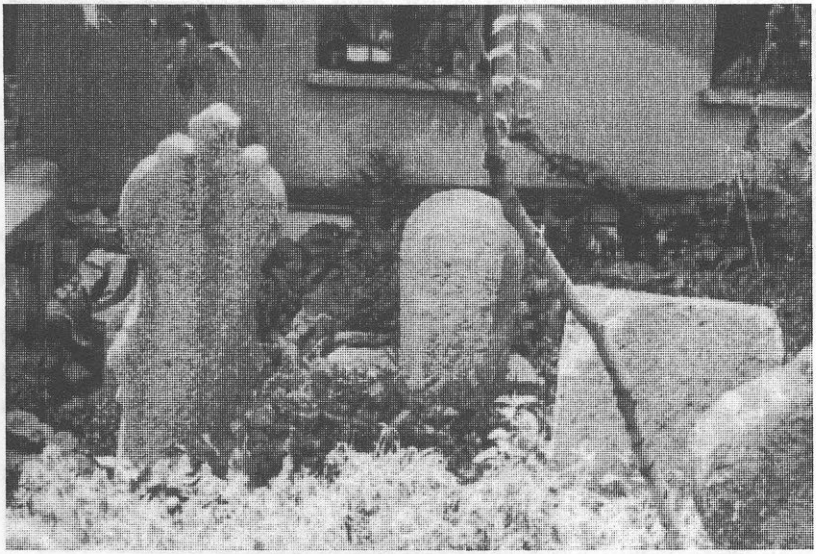

A Sarıkadın Camiî temetője (Ankara, 1990)

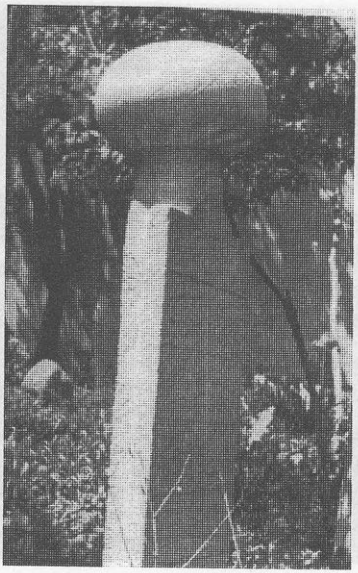

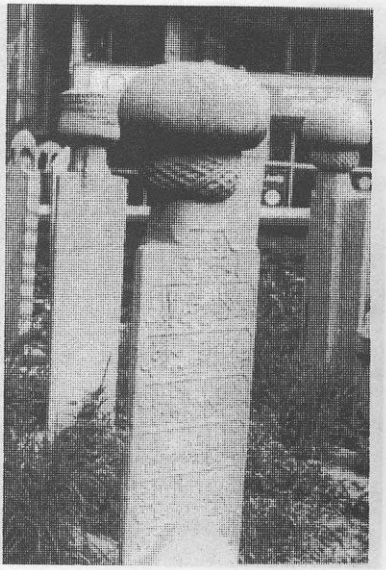

A şeyhülislam szolgálatában álló imámok, mollák, kalligráfusok sírjai a Şeyh Kartal Ahmet Dede dzsámijának temetőjében (Isztambul, 1991)

A Mahmut Hüdayı Camiî temetője (Isztambul, 1991)

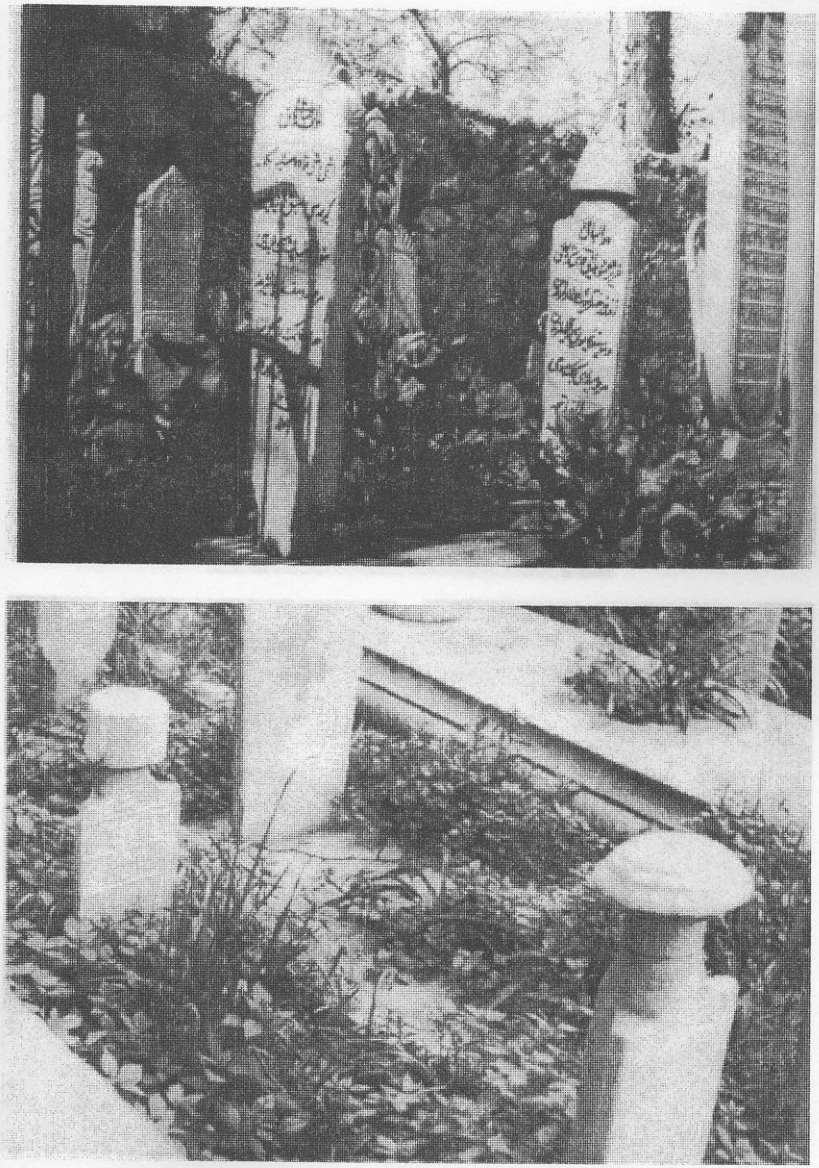

A XIX. században jön divatba a fez. (Isztambul, 1991)

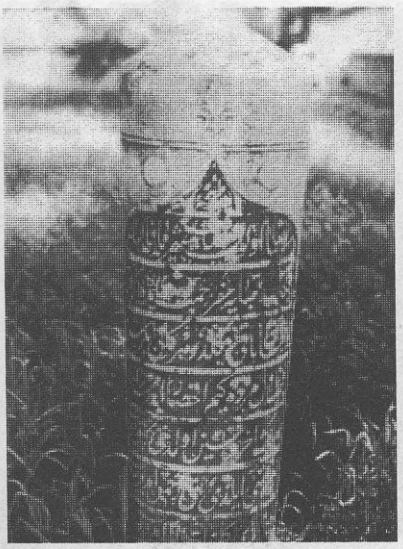

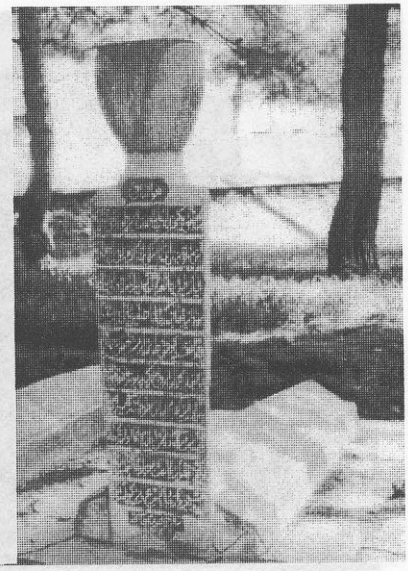

Edirnei sírjelek

Katonasírok a Karaca Ahmet temetőben (Isztambul, 1991)

Örmény sírjelek (Isztambul, 1991)

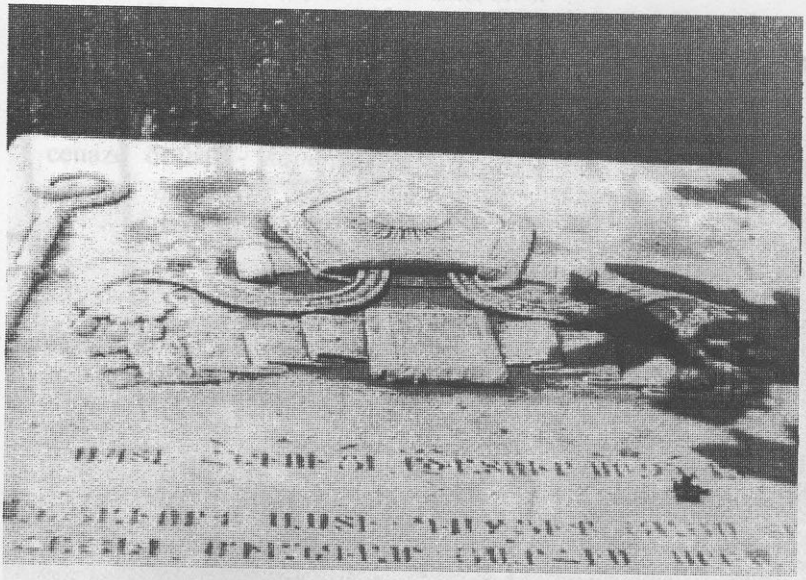

Örmény, és görög főpapi sírjel (Isztambul, 1991)

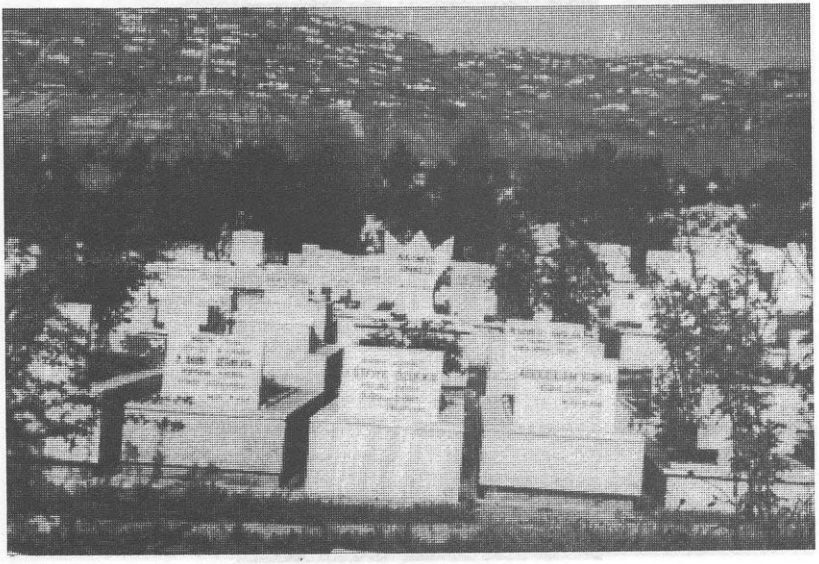

A Karşıyaka temető látképe

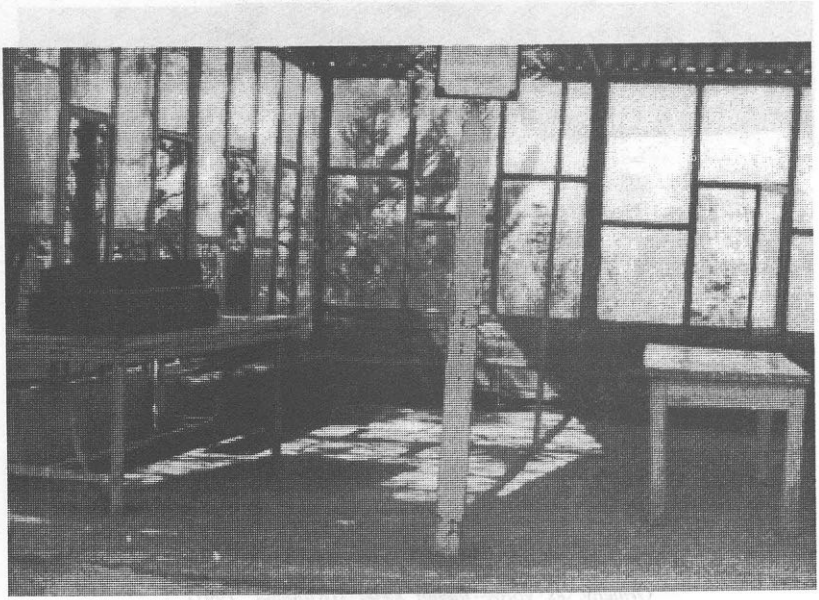

Halottbúcsúztató hely

Szójegyzék

(A szövegben előforduló török szavak jelentése)

acı bayramı - *gyászünnep (keserű ünnep)*
ağıtlar - *sirató*
alavita - *Az iszlám siíta ágához tartozó felekezet.*
baykuş - *bagoly*
bektaşı - *A 13-19. századi működő dervisrend.*
can aşı - *halotti tor*
can helvası - *halotti tor*
çatma lâhid - *nyeregtető formájú, két végénél kőlappal zárt sírjel*
cemaat - *janicsárhadtest nagyobb létszámú állománya*
cenaze alayı - *halottbúcsúztató szertartás*
cenaze örtüsü - *koporsóterítő*
cihad - *az iszlám szent háborúja*
dir - *a lepel mellre való darabja*
esnaf - *céh*
gelin yası - *menyasszonysirató*
gövdeli sandûka - *nyitott kőláda*
gusl abdesti - *teljes rituális mosakodás*
hacı - *a mekkai zarándoklaton résztvett muzulmán*
harağaç (hardal~Brassica nigra - fekete mustár) *kultikus növény*
hayırlı vermek - *halotti tor*
hayır - *halotti tor neve*
himâr - *a halotti lepelnek a fejre kerülő darabja*
hırka - *a melltől a derékig érő gyolcs neve. (halotti lepel)*

ibrik - *kiöntőcsöves víztároló edény*
iç içe daire - *koncentrikus körök, a napkorong jelképének neve.*
ilmiye - *tudós*
imam - *a muszlim hitközség vezetője*
izâr - *a halotti lepelnek a testet a fejtől a lábig borító darabja*
kabe örtüsü - *zarándokútról hozott koporsóterítő*
kabır kurbanı - *halotti tor (halotti áldozat)*
kadınlar saltanatı - *nőuralom. A török történelemnek az a korszaka, (17. század) amikor a hárem jelentős politikai szerephez jutott.*
kandil - *örökmécses*
karalı bayramı - *gyászünnep (fekete ünnep)*
kayın ağacı - *keleti bükk. (Fagus orientalis.) Kultikus fa.*
- şehitler - *hitharcosok, mártírok*
kazma kürek helvasi - *halotti tor*
kazma takırtısı - *halotti tor*
kádıasker - *katonai főbíró*
kefen - *halotti lepel*
kible - *az ima iránya*
kırk ekmegi - *halotti tor*
kirvelik - *a műrokonság egyik formája (a keresztkomaság iszlám megfelelője)*
kızılbaş - *vörösfejű. A tizenkettes síához tartozó militáns szekta. Vörös fejfedőt viselnek, valószínűleg innen ered az elnevezésük. Más vélemények szerint a Hazreti Ali tiszteletére évente bemutatott passiójáték miatt kapták a nevüket: (Megvágják az arcukat.)*
kûfi írás - *szögletes arab írás*
kurban bayramı - *a ramadánt követő áldozatünnep*
lifâfe - *a halotti lepelnek a teljes testet borító darabja*
medrese - *teológiai főiskola*
mihráb - *imafülke*

mızrak - *kopja*
muhtarlık - *a falugazda hivatala a falu szobája, ahol a hivatalos ügyeket intézik.*
musallah taşı - *a dzsámi udvarán lévő kőasztal, amelyre a halottbúcsúztató szertartás idején a koporsót teszik.*
muska - *talizmánként viselt "írás". Korán-idézet.*
nar - gránátalma
ölü ekmeği - *halotti tor*
ölümün kırkı - *halotti tor*
ölü yemeği - *halotti tor*
örf - *szokásjog*
rakı - *ánizspálinka*
rûmi - *a sírkő peremén körbefutó növényi ornamentika*
şahide - *sztélé*
şahidesiz kapalı sandûka - *sírsztélé nélküli fedett kőláda*
şamdan - *gyertyatartó*
şeriat - *"szent törvény" - a próféta hagyományaira épülő vallási jog*
şeyhülislám - *főmufti, a legfőbb vallási vezető*
serpuş - *fejfedő*
silindirik sandûka - *cilindrikus sírjel. (bizánci hatású)*
sini - *ételtartó nagy tálca, vagy alacsony asztalka.*
şın kurbanı - *halotti tor (halotti áldozat)*
tabut - *koporsó*
tabut örtüsü - *koporsóterítő*
terlik - *olyan fejfedő (női viselet) amelynek homlokrészét ezüst pitykékkel díszítik.*
tevhit - *az isteni hitvallás szúrája ("la ilahea illallah")*
tozak - *a menyasszony fejére tett zöld fátyol*
ulema - *a vallástudomány legfőbb szakértőinek neve*
yas bayramı - *gyászünnep*
yıldız - *csillag. A tizenkét ágú csillagot formázó jelkép neve.*
yiyeceğini etmek - *a halotti tor neve*
zerküláh - *nemezből készült kúpos alakú fejfedő*

Irodalom

ACIPAYAMLI, O.:

1961 Türkiye'de Doğumla Ilgili Adet ve Inanmaların Etnolojik Etüdü, Erzurum

1963 Iptidailerde Ölü gömme Ile Ilgili Bazı Pratikler ve Izahları In: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Çografya Fakültesi Dergisi XX. 3-4. (Ayrıbasım)

AKSOY, Ö. A.:

1968 Atasözleri ve Deyimler (Elkitabı), Ankara

1969 Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler, Ankara

ALIHOVA, A. E.:

1954 Muranszkij mogilnik is szelizse
In: Materiali i iszledovanija po Arheologií USSR No. 42. Moszkva

ALOIS, H.:

1968 Einstellungen zum Tod und ihre soziale Bedingtheit, Stuttgart

ANDREE, R.

1981 Zur Volkskunde der Juden, Bielefeld und Leipzig

ANDREWS, P. A.:

1992 Türkiye'de Etnik Gruplar, Ankara.

ARIES, P.:

1987 Gyermek, család, halál (Tanulmányok), Budapest

ARPASLAN, A.:

1992 Ünlü Türk hattatları, Ankara
(Türk Büyükleri Dizisi. 143.)

AŞKUN, V. C.:

1943 Sıvas Folkloru, Cilt II. Sıvas

AYANOĞLU, I.:

1958 FATIH devri ricalı mezar taşları ve kitabeleri, Ankara

AYBINOĞLU, G.:

1980 Posof'ta ölüm adetleri In: Türk Folklor Araştırmaları 366. Istanbul.

AYDIN, M.:

1982 Konya Ermenek bölgesinde yaşayan halk inançları. In. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri. Ankara

BACQUE-GRAMMOANT, J.:

1990 Stelae Turcicae II.: Cimitieres de la mosquee de sokolla Mehmed Pasa a Kadirga Limani, de Bostanci Ali et du turbe de Sokollu Mehmed Pasa a Eyub.

BARTHA E.:

1984 Etnikai különbségek és vallások integráló ereje. In. Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. Miskolc

BARTHOLD, W.:

Türkler'de ve Mogollar'da Defin Merasimi (Çev. A. Inan), Belleten, Sayi 43, Ankara

BAŞAR, Z.:

1972 Erzurum'da tibbî ve mistik folklor araştırmaları, Ankara

BASOĞLU, H. F.:

1959 Islâmiyetde Cenaze. 2. Baskı, Ankara

BAZRI, M. H.:

1947 Istanbul Folkloru, Istanbul

BAYKURT, S.:

1976 Türkiye'de folklor, Ankara

BAYRAK, M.:

1979 Istanbul'da gömülü meşhur adamlar 1453-1978. Istanbul.

BILMEN, Ö. N.:

1962 Büyük Islâm Ilmihali, Istanbul

BITTEL, K.:

1937 Prehistorik Devrinde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri, Istanbul

BORATAV, P. N.:
1982 Folklor ve edebiyat, Istanbul

BORAWSKI, P.: - DUBIANSKI, A.:
1986 Tatary Polsey. Dzieje obrzgdy legendi traditije Warsawa, Iskey

BROMLEJ, J.:
1986 Ethnosz és néprajz, Budapest

BOYATLI, O.:
1944 Bergama'da Köyler, Izmir

CARPINI, P.:
1934 Geschichte der Mongolen und Reiseberist 1245-1247. Leipzig

CERAM, C. V.:
1964 A hettiták regénye, Budapest

ÇAY, A.:
1983 Anadoluda Türk damgası. Koç heykeli - mezartaşları ve Türklerde koç - koyun meselesi, Ankara
1990 Türk milli kültüründe hayvan motifleri (Koyun ve keçi etrafinda oluşan gelenekler). Ankara

CZEGLÉDY K.: - HARMATTA J.:
1946-48 Ibn Fadlan überdie Bestatlung bei den Wolga-Bulgaren. Archeológiai Értesítő.

DANIK, E.:
1990 Koç ve at şeklindeki Tunceli Mezartaşları, Ankara

DAMMAN, E.:
1963 Die Religionen Afrikas, Stuttgart

DIENER, W.:
1951 Deutsche Volkskunde, Stuttgart
1971 Dört Mezhebin Fikih Kitabi: (Cev.: H. Ege), Ankara

ECSEDY I.:
1988 Türk temetkezési szokások. In: Ethnographia 1988/1.

EL-GAWHARY, A.
1968 Wandlung und Konservierung des Totenbrauches (Dissertation), Bonn

EREN, N.:
1984 Hece tahtaları: Antalya, Bordur, Bolu, Mugla Çevresi Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Istanbul.

ERDENTUG, N.:
1956 Halk Köyü'nün Etnolojik Tetkiki, Ankara
1959 Sün Köyü'nün Etnolojik Tetkiki, Ankara

ERÖZ, Mehmet
1990 Türkiye'de Alevîlik ve Bektaşlık, Ankara

FEHÉR Géza
1990 Tugî Hümayün" az oszmán szultáni hatalmi jelvény, Keletkutatás [ősz]

FINDIKOĞLU, Z. F.:
1949 Folklor ve Etnografya Kılavuzu, Ankara

FISCHER, A.:
1921 Zwyczaje Progrzebowe Budu Polskiega, Lwow (Lemberg)

FRISCHBIER, H.
1884 Ostpreusische Volksmeinungen Tod und Begraebnis Betreffend, Hamburg

FUCHS, D.R.
1952 Aus dem Nachlasse von B. Muncacsi, Helsinki

GEIGER, W.
1960 Totenbrauch im Oderwald, Heppenheim

GENNEP, Van A.:
1909 The Rites of Passage, Chicago

GLASENAPP, H.:
1975 Az öt világvallás, Budapest

GOLDZIHER I.:
1980 Az iszlám, Budapest

GÖGÇELI, K.S.
1943 Agıtlar, I. Adana

GÖKALP, Z.
1923 Türkçülügün esasları, Ankara

GREEN, T. M.:
1992 The city of the moon goot religions traditions of Harran, New York

GRIMM, J.:
1884 Deutsche Mythologie, Band I. Leipzig

GUNDA B.:
1963 A kultúra integrációja és az etnikai csoportok alakulása. In: Műveltség és Hagyomány, Debrecen

GÜLENSOY, T.:
1966 Türkler'de 3, 7 ve 40 Sayıları, Ankara

HALEBI, I.:
1968 Izahli Multeka El Ebhur Tercümesi, Istanbul

HOFER T.:
1982 Archaikus sírjeleink kérdéséhez. In: Előmunkálatok a magyarság néprajzához 10. Halottkultusz
Szerk: Hoppál Mihály - Novák László

HOFFMANN-KRAYER, E.:
1940 Feste und Braeuche des Schweizelvolkes (Neuebearbeitung durch P. Geiger), Zurich

HOPPÁL M.:
1982 Fejfáink keleti hátteréhez. In: Előmunkálatok a magyarság néprajzához 10. Halottkultusz
Szerk: Hoppál Mihály - Novák László

HUBER, J.
1956 Das Brauchtum der Totenbretter, München

HUNTINGTON, R.:
1979 Celebrations of death: the antropology of martuary rituals. New York. Cambridge University Press.

INAN, A.:
1930 Birinci Ilmi Seyyahata Dair Rapor, Istanbul
1947 Eski Türk Mezarları. Türk Tarih Kurumru Basımevi, Ankara

1947 Altay Dağlarinda Bulunan Eski Türk Mezarları, Ankara (Ayrıbasım)
1954 Tarihte ve Bugün Şamanızm, Ankara

IRLE, L.:
1966 Tod und Begraebnis in Siegerland, Siegen

KALAFAT, Y.:
1990 Doğu Anadolu' da eski Türk inançlarının izleri, Ankara

KALAYCI, M.:
1970 Ölü ve ölümle ilgili inançlar FOD. 2. évf. Ankara

KARAHAN, A.:
1951 Islámiyette 40 Adedi Üzerine, Ist. Üniv. TDE. Dergisi, Cilt 4, Sayi: 3 bul

KARAMAĞARALI, B.:
1992 Ahlat Mezartaşları, Ankara

KARDEŞ, M.:
1961 Tortum'de Halk Inanmaları, Istanbul

KATANOV, N. T.:
1894 O pogrebal'nykh obriadakh u Tiurkskikh plemen tsentral'noi i vostochnoi Azii Kazan
1900 Über die Bestattungsbraeche bei den Türkstaemmen Central-und, Keleti Szemle, I. Budapest

KITZINGER, L.:
1965 Brauchium, Sitte und Sprachgut in Kollbachtal, Arnsdorf

KOŞAY, H. Z.:
1939 Etnografya ve Folklor kılavuzu, Ankara
1939 Ankara Budun Bilgisi, Ankara
1951 Anadolu'nun Etnografya ve Folkloruna Dair Malzeme, Alaca-Hüyük
1952 Halkbilgisi kılavuzu, Istanbul
1962 Doğu Anadolu Mezarlıklarındakı Koç ve Koyun Heykelleri. In. Türk Sanatlar Kongresi Bildirileri, Ankara
1974 Makaleler ve Incemeler, Ankara
1976 Türk Folklor Araştırmalarında Mukayese ve Tarihî Metoda Yöneliş. In: Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri I. C. Genel Konular, Ankara

KOVÁCS L.:
1982 A honfoglaló magyar lándzsás sírjelölés és néprajzi megfelelői. In: Előmunkálatok a magyarság néprajzához. 10. Halottkultusz Szerk.: Hoppál M.-Novák L.

KUDAT, A.:
1974 Kirvelik, Ankara

KUNT, E.:
1975 A magyar népi temetők szemiotikai elemzése. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII-XIV.
1983 Temető és társadalom. In: Előmunkálatok a magyarság néprajzához 10. Halottkultusz. Szerk.: Hoppál M. - Novák L. Budapest
1983 A temetők népművészete, Budapest
1987 Utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe, Budapest

KOSUĞLU, M. Z.:
1984 Mezar taşlarında Huve'l - Bakı, Istanbul

LANGE, E. R.:
1955 Sterben und Begraebnis in Volksglauben zwischen Weichsel und Memel

LAQUEUR, H-P.:
1982 Die Kopfbedeckung im osmanischen Reich als soziales Erkennungszeichen, dargestellt anhand einiger Istanbuler Grabsteine des 18. und 19. Jahrhunderts. in. Der Islam 59.

LEWIS, B.:
1981 Isztambul és az oszmán civilizáció, Budapest

MATÚZ J.:
1990 Az Oszmán Birodalom története, Budapest

MÁNDOKI L.:
1982 Illusztrált sírkövek a sumeni muzulmán temetőben. In: Előmunkálatok a magyarság néprajzához. 10. Halottkultusz. Szerk.: Hoppál M.-Novák L. Budapest

MEYER, C.:
1884 Der Aberglaube des Mittelalters, Basel

MUALLIMOGLU, N.:
1983 Deyimler, Atasözleri, Beyitler ve Anlamdaş Kelimeler, Istanbul

NÉMETH Gy.:

1990 A mohamedán vallásgyakorlat népi formáinak ismeretéhez. In: Törökök és magyarok II. (Szerk. Kakuk Zsuzsa) Budapest

NOVÁK L.:

1980 Fejfák a Duna-Tisza közén, Nagykőrös

1982 A temető helye a halottkultuszban, különös tekintettel a sír és sírjelölés kérdésére. In: Előmunkálatok a magyarság néprajzához 10. Halottkultusz.Szerk: Hoppál M.-Novák L.

OĞUZ, B.:

1976 Türkiye halkının kültür kökenleri: teknikleri müesseselesi, inanç ve adetleri.

1983 Mezartaşında Simgelesen inançlar, Istanbul

OKUTAN, H. T.:

1949 Sebinkarahisar ve Civari, Giresun

ÖĞEL, B.:

1984 Türk Kültür Tarihine Giriş VI. Türklerde tug ve Bayrak. (Hunlardan Osmanlara), Ankara

ÖNDER, M.:

1969 Konya Mezar Taşlarında Şekil ve Süsler. In: Türk Etnografya Dergisi 12.

ÖRNEK, S. V.:

1971 100 Soruda Ilkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane, Istanbul

1971 Etnoloji Sözlügü, Ankara

1971 Anadolu folklorunda ölüm, Ankara

1977 Türk halkbilimi, Ankara

1981 Sıvas ve Cevresinde Hayatin Çesitli Safhalarıyla ilgili Batıl Inançlarin ve Büyüsel Işlemin Etnolojik Tetkisi. In: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Çografya Fakültesi. 2. Baskı. Ankara

ÖZBAŞ, Ö.:

1958 Gazientep Dolaylarında Türkmen ve Bayraklar, Gaziantep

ÖZTELLI, C.:

1959 Başa toprak savurma ve yas ölüm gelenekleri Türk Folklor Araştırmaları Istanbul 5. évf. 116. szám

1983 Halk türküleri, Ankara

ÖZGÜC, T.:
1948 Öntarih'te Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri, Ankara

RANKE, K.:
1951 Indogermanische Totenverehrung, Band I, FFC. Nr. 140, Helsinki
1951 Der dreisigste und vierzigste Tag im Totenkult der Indogermanen, Helsinki

REICHERT, R.:
1913 Geburt, Hochzeit, Tod, Jena

ROHEIM, G.:
1919 Spiegelzauber, Leipzig

SAINTYVES, P.:
1951 Folklor Elkitabı, Istanbul

SAN, S.:
1947 Dün ve Bugün Muş, Kayseri

SARTORI, P.:
1910 Sitten und Brauch, Band I, Leipzig

SCHWEBE, J.:
Volksglaube und Volksbrauch in Hannoverschen Wendland

SIMON R.:
1987 Korán. A Korán világa, Budapest

SIPOS J.:
1994 Török és magyar siratók. In: Keletkutatás. Budapest 1994. tavasz.
1994 Török népzene I. MTA Zenetudományi Intézet Budapest (Műhely-tanulmányok a magyar zenetörténethez 14)

ŞEŞEN, R.:
1975 Onuncu aşırda Türkistan'da Bir Islam Seyehati, Ibn Fazlan Seyehatnamesi, Istanbul

SEYIRCI M. - TOPBAŞ A.:
[én.] Afyonkarahisar yöresi Türkmen mezar taşları (Arkeoloji ve Sanat Yayınlari. Araştırma, inceleme ve Belgeleme Dizisi: 2)

SUNGURLUOGLU, I.:
1958 Harput Yollarında, Cilt 4, Istanbul

SÜMER, F.:
1961 Oğuzlara Ait Destani Mahiyetteki Eserler, DTCF. Dergisi, XVII, Ankara
1967 Oğuzlar, Ankara

TAN, N. K.:
1965 Karahan'da Ölü Gömme ve Yas Tutma. In: Türk Folklor Araştırmaları 189.

TANYILDIZ, A.:
1990 Honamlı yörükleri, Isparta

TANYU, H.:
1967 Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri, Ankara
1968 Türklerde Taşlarla Ilgili Inançlar, Ankara

TARDY L.:
1971 Régi magyar követjárások Keleten, Budapest
1977 Rabok, kalmárok az Oszmán Birodalomról, Budapest

TURAN, M.:
1982 Kars'ta ölü ile ilgili gelenekler. In: Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri IV. Ankara

TRYJARSKI, E.:
1991 Zwyczaje pogrzebowe ludow tureckich na tle ich wierzen, Warszawa

TÜRKDOĞAN, O.:
1965 Erzurum ve Çevresinde Sosyal Araştırmalari, Ankara

UGUR, S.:
1948 Içel, Folkloru, Cilt II, Ankara

UJVÁRY Z.:
1984 A kaukázusi szvanok halottkultuszáról. In.: Előmunkálatok a magyarság néprajzához. 10. Halottkultusz. Szerk.: Hoppál M.-Novák L.

UNVER, A. S.:
1976 Istanbulun mutlu askerleri ve şehit olanlar, Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. 72.

ULUG, N.:
1938 Tunceli, Istanbul

ÜLKÜTAŞIR, M. S.:
1972 Cumhuriyetle Birlikte Türkiye'de Folklor ve Etnografya Çalışmaları, Ankara

VERIZOĞLU, I.:
1976 Kıbrıs'ta ölümlerle ilgili gelenekler. In: Türk Folklor Araştırmaları, 326. Istanbul

WIEGELMANN, G.:
1964 Wandel und soziale Unterschiede bei den Speisen zum Totenmahl, 336-564, Marburg

WUTTKE, A.:
1900 Der Deutsche Volksaberglaube der Gegenwart, Berlin

YALGIN, R. A.:
1933 Cenupta Türkmen Oymakları, Kisim-II. Ankara

YASIN-i Serif Selat Tefriciye ve Seçme Dualar, Istanbul (Senyıldız Yayinevi, évszám nélkül)

YILMAZ, A.:
1948 Tahtacılarda Gelenekler, Ankara

YENER, E.:
1960 Etnografya Kilavuzu, Ankara

YÜKSEL, M.:
1991 Trabzon'da Türk Islam eserleri ve kitabeler, Istanbul

Beerdigungsbräuche der anatolischen Türken

(Zusammenfassung)

Die Volkskultur der anatolischen Türken wird von siebenundvierzig landschaftlichen - ethnischen - religiösen Gruppenwirkung gefärbt. Dementsprechend reich ist der Totenkult, bewährt eine vielseitige Tradition. Der Beerdigungsritus steht zwar unter islamischen Einfluss, die archaische Elemente der Kulturen einzelner ethnischer Gruppen sind trotzdem gut zu bezeichen.

Die Arbeit über die Beerdigungskultur der anatolischen Türken legt vor, wie die Traditionsordnung - welche den hochgeschätzten menschlichen Wert: die Verehrung des Verstorbenen und die Normen der Zurichtung an gemeinschaftlichen Wertsystemen umfasst - weiterlebt.

Das Einleitung gibt einen Übersicht der Arbeiten, die die Beerdigungstraditionen der türkischen Völker analysieren, dann gibt eine detaillierte Beschreibung der Forschungsgeschichte und Institutionen der türkischen Volkskultur, der wichtigsten - zum Thema gehörigen - Arbeiten.

Das innere Ordnungsprinzip folgt aus der dreiteiliger Gleiderung der Beerdigungstraditionen:

- Die Vorzeichen des Todes, die Glaubbilder über den Tod, die Volksvermutungen, die traditionelle Verhandlungen um den in Sterben liegenden.

- Der Abschnitt "Vom Tod bis zum Totesmahl" umfasst die Grundwissen über die Beerdigungstraditionen. Beschreibt werden die Vermutungen über die Seele, die Methoden

der Benachrichtigungen, die rituale Reinigung der Leiche, die Zeremonie der Verabschiedung. Bei der Behandlung der Grabanlagen und der Gedenkfreierlichkeiten des Totes (Totesmahle) behandelt sie die landes-, ethnischen- Varienten.

- Im Abschnitt über die Trauer und Totenklage analysiert sie wie die Zusammenhaltekraft der Gemeinschaft während dem Beerdigungsritus funktioniert. Die Bauernkultur der anatolischen Türken zeigt einen schönen Beispiel der Traditionsehre. Bei den als Beispiel genannten Klagesliedern (als Volkslieder) werden auch die türkische Originalfassungen angegeben.
- Schliesslich in dem vierten Abschnitt wird den Zusammenhang zwischen Friedhöfe und Gesellschaft analysiert. In der Geschichte Türkei wird nach typischen Zeitperioden - von den Seldjuk-zeiten über den Osmananzeiten bis Gegenwart - die Entwicklung der Grabmarkierungen behandelt, mit besonderem Hinsicht auf die Bezeizchnungen der führenden Schichten und des gemeinen Volkes, die Grabmarkierungen und Symbolysteme der städlischen und dörflichen Friedhöfen von Heute. Gestützt auf die Fachliteratur und auf öftliche Datensammlung gibt sie den Übersicht der Entwicklung der Grabmarkierungen vom XI. Jahrhundert bis Gegenwart.

Die Arbeit wurde mit mehreren Abbildungen und Fotos illustriert. Ihrer Absicht nach hat sie eine Materialerschliessung zur ethnographischen Vergleichsuntersuchungen gemacht, welche den Ziel hat, die ungarische Forschungsarbeiten zu befördern.

Die Autorin ist die Ethnographin des Nagykun-Museums "István Györffy" in Karcag. Die Arbeit über dem Totenkultus der anatolischen Türken wurde in der Ausgabe des Ethnographischen Instituts der Wissenschaftlicher Universität "Kossuth Lajos" in der Debrecen erschienen.

Burial Customs of the Turkish in Anatolia

(Summary)

The popular culture of the Turkish in Anatolia is influenced by 47 regional, ethnical and religious groups. It serves as a basis for having a really rich and many-sided cult of the dead.

Although traditions of Islam have an influence on their funeral rites, archaic elements of the cultures of different ethnical groups are also reflected.

This dissertation on the Turkish burial culture in Anatolia describes how the cult of the dead is alive and is considered to be the most precious of the human valuesas well as considers how people follow the rules and customs of the community.

The Introduction is a survey of the list works considering and analyzing the burial customs of the Turkish nations; there is the history of researching the popular culture in Turkey in details and there is a passage about the system of institutions and different issues on the topic.

The inner part of the dissertation focuses on the 3 main steps of a funeral and its preparations:

- description of omens of death, views of death, beliefs and activities centering around a dying person.

- a chapter titled "From death to the burial feast" gives a description of images of spirits, the ways of giving information, ritual washing of the dead and burial rites. The work introduces offerings for the dead and rites in memory of the dead and their regional and ethnical variants.

In the chapter introducing mourning and bewail the author analyses how the cohesion of the community works during the rites. Turkish peasant art in Anatolia is a representative sample of their respect for the traditions. There's one of the bewails, that are parts of popular poetry, given in Turkish, too.

In the fourth part the connection between cemeteries and society is emphasized. The focus is changing of epitaphs throughout the most characteristic eras of Turkish history from the Seldiuc period through the Osman and up till now, taking into consideration the customs of the upper and lower strata of the society, the epitaphs and symbols of cemeteries in villages, and cities nowadays.

This work gives a view of the changing of the epitaphs from the eleventh century up till now. It is based on special literature and local research. There are some photos and illustrations enclosed.

It is the author's aim to help the research in Hungary with this comparative ethnographic material.

The author is the ethnographer of István Györffy Nagykun Museum in Karcag.

The summary of the cult of the dead of the Turkish in Anatolia was published by the Department of Ethnography in Lajos Kossuth University of Arts and Sciences.

Tartalom

Bevezető 5

Világkép, halálkép 12
I. A halál előjelei 17
II. A halál beálltától a torig 22
III. A gyász 44
IV. Temető és társadalom 58

Szójegyzék 135

Irodalom 138

Zusammenfassung 149

Summary 151

STUDIA FOLKLORISTICA ET ETHNOGRAPHICA

Publikation des Lehrstuls für Volkskunde der Universität Lajos Kossuth zu Debrecen

Redakteur:

ZOLTÁN UJVÁRY

1. UJVÁRY Zoltán: A temetés paródiája (Die Parodie auf das Begräbnis). Debrecen, 1978
2. DOBROSSY István: Dohánytermesztés a Nyírségben (Tabakanbau der Nyírgegend). Debrecen, 1978.
3. KUNT Ernő: Temetők az Aggteleki-karszt falvaiban (Friedhöfe in den Dörfern der Aggteleker-Kartzgegend). Debrecen, 1978.
4. SZABÓ László: A magyar rokonsági rendszer (Das ungarischer Verwandtschaftssystem). Debrecen, 1980.
5. BARTHA Elek: A hitélet néprajzi vizsgálata egy zempléni faluban (Die ethnographische Untersuchung des Glaubenslebens in einem Zempléner Dorf). Debrecen, 1980.
6. DÁM László: Lakóházak a Nyírségben (Vohnhäuser in der Nyírgegend). Debrecen, 1982.
7. SZALAY Emőke–UJVÁRY Zoltán: Két fazekas falu Gömörben (Zwei Töpferdörfer in Gömör). Debrecen, 1982.
8. FARKAS József: Fejezetek az Ecsedi-láp gazdálkodásához (Einige Kapitel zur Wirtschaftsethnographie des Marschgebeites von Ecsed). Debrecen, 1982.
9. DOBROSSY István–FÜGEDI Márta: Termelés és életmód (Produktion und Lebensweise). Debrecen, 1983.
10. SZABADFALVI József: Tanulmányok a magyar pásztorkodás köréből (Studien zum ungarischen Hirtentum). Debrecen, 1984.
11. BÓDI Erzsébet: Egy magyarországi lengyel falu táplálkozása (Die Ernährungsweise in einem Polendorf in Ungarn). Debrecen, 1984.
12. ERDÉSZ Sándor: Kígyókultusz a magyar néphagyományban (Schlangenkult im ungarischen Volksbrauchtum). Debrecen, 1984.
13. SZALONTAI Barnabás: Nyírbátor népi építészete (Die Volksarchitektur von Nyírbátor). Debrecen, 1984.
14. BARTHA Elek: Házkultusz. A ház a magyar folklórban. (Hauskult. Das Haus in der ungarischen Folklore). Debrecen, 1984.
15. KÖRNYEYNÉ Gaál Edit: Az első világháború emlékei a népi kéziratos forrásokban és a szájhagyományban (Eringerunnen an den ersten Weltkrieg in volkstümlichen handschriftlichen Quellen und mündlichen Überlieferungen). Debrecen, 1985.
16. PETERCSÁK Tivadar: Népszokások Filkeházán (Volksbräuche in Filkeháza). Debrecen, 1985.
17. VIGA Gyula: Kőmunkák egy bükkalji faluban (Steinbruch- und Steinmetzarbeiten in einem Dorf am Fuse des Bükk-Gebirges). Debrecen, 1985.

18. KAPROS Márta: A születés szokásai és hagyományai az Ipoly mentén (Bräuche und Glaubensarten in Verbindung mit der Geburt entlang des Flusses Ipoly). Debrecen, 1986.
19. BERECZKI Ibolya: Népi táplálkozás Szolnok megyében. (Volkstümliche Ernährung im Komitat Szolnok). Debrecen, 1986.
20. FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta: Temetkezési szokások a Beregi-Tiszaháton. (Bestattungsbäuche auf dem Theissrücken von Bereg). Debrecen, 1986.
21. CZÖVEK Judit: Halottlátók a magyar néphagyományban. (Totenseher in der ungarischen Volksüberlieferung). Debrecen, 1986.
22. SZTRINKÓ István: Népi építészet a Duna–Tisza közén. (Volkstümliche Architektur im Donau-Theiss Zwischenstromland). Debrecen, 1987.
23. KRUPA András: A délkelet-magyarországi szlovákok hiedelemvilága. (Die Glaubenswelt der Slowaken von Südostungarn). Debrecen, 1987.
24. UJVÁRY Zoltán: Állatmaszkok. (Tiermasken). Debrecen, 1989.
25. FARKAS József: A zsidók Mátészalka társadalmában. (Jewis in Mátészalka). Debrecen, 1989.
26. BODÓ Sándor: A magyar paraszti termelés igaerejének története. (Die Geschichte der Zugkraft in der ungarischen Bauernwirtschaft). Debrecen, 1990
27. KÓSA László: Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Debrecen, 1990.
28. VERES László: Magyarország 17–19. századi parasztüvegei. Debrecen, 1991.
29. SZILÁGYI Miklós: Halászó vizek, halásztársadalom, halászati technika (Fischereigesellschaft – Fischereitechniken). Debrecen, 1992.
30. PETERCSÁK Tivadar: Az erdő az Északi-középhegység paraszti gazdálkodásában (XVIII–XX. század) (Der Wald in der bäuerlichen Wirtschaft inmitten des nördlichen Mittelgebirges, 18–20. Jh.). Debrecen, 1992.
31. PODOLÁK, Ján: Die traditionelle Schafhaltung in der Slowakei. Debrecen, 1992.
32. SZULOVSZKY János: Füstfaragók (Könyv a kéményseprőkről). (Rauchfangkehrer) Debrecen, 1992.
33. FÜVESSY Anikó: A tiszafüredi mázas kerámia (Glasurkeramik der Tiszafüred). Debrecen, 1993.
34. P. SZALAY Emőke: A debreceni kerámia (Keramik von Debrecen). Debrecen, 1993.
35. CSOMA Zsigmond: Uradalmi és jobbágy-paraszti szőlő-, bortermelés Somlón (Debrecen, 1993)
36. H. BATHÓ Edit: A méhészet szerepe a Jászság paraszti gazdálkodásában (Debrecen, 1995)